

Глава втора

ФИЛОСОФСКА И КУЛТУРНА АНТРОПОЛОГИЯ

(Философско-антропологическият интерес към комуникативната и полемична култура)

Лъчезар АНДРЕЕВ
Елица СТОЯНОВА

Развитието на комуникативната култура, информационно-техническият прогрес и комуникативно-техническата конкуренция възпроизвеждат и вътрешно преобразуват особеностите на конкретната културно-комуникативна ситуация, в която те протичат.

Общоизвестно е, че адекватното познаване, овладяване и осъществяване на мобилната комуникация има важно културно-комуникативно значение в съвременната динамична епоха. Това значение се обуславя конкретно исторически от следното най-важно обстоятелство: демокрацията поставя на преден план, както никога досега, необходимостта от приложни знания и алтернативни решения за организацията и управлението на обществото, за овладяване на модерните комуникативни технологии и техники, за ефективност на свободната пазарна инициатива. Осъществяването на тази програма удовлетворява насъщни актуални потребности на хората.

За да бъде повишавана ролята на субективния фактор в системата на социалното общуване и управление като исторически прогресивна тенденция, членовете на гражданското общество трябва непрекъснато да обогатяват своята комуникативна култура, да усвояват нови социални роли и професии в обществената практика. Изпълнението на тази актуална задача изисква максимално да се усъвършенства изкуството на общуването, комуникацията. Безспорно, не само реторичното и полемичното изкуство са насъщна потребност за цялостното функциониране на ко-

муникативния процес. Не само те имат предназначението да бъдат важно свързващо звено в неговата сложна информационно-управленска система.

По проблема за особеностите на полемичното изкуство и теоретичното знание за него – еристиката, в настоящия момент съществува практически необозримо количество философска и науковедска литература. Крайно широкото разнообразие от подходи към този проблем очевидно се обяснява с нарастващата сложност и многоаспектност на самия феномен “еристика”. За съвременното състояние на философската рефлексия над полемичното изкуство е типична тенденцията към разширяване на перспективата, в която тя се разглежда. В условията на тотална експанзия на информационно-комуникативните технологии във всички сфери на социалния организъм е обясним стремежът теоретично да се осмисли мястото на полемиката в пределно широката система: „общество – култура – човек”.

Недостатъчно убедително би било опитът същността на полемичното изкуство да се обясни в рамките на едно частно изследване. Тук целта е на базата на изходната философска постановка за същността на комуникативната култура и типовете социална активност¹ да се “специфицира” полемичното изкуство в степен и форма, достатъчни като методологическа основа за философско-социологически анализ на взаимодействието на полемичната активност с моралната отговорност.

Изследвайки закономерностите на изменението на комуникативната култура в зависимост от характера на информационно-комуникативните технологии, ние ще покажем, че на определен етап от общественото развитие самото функциониране на социалната система поражда потребността от специализирани и институционализирани форми на комуникативна активност, “издигащи се” над първичните, всекидневни форми на комуникация и общуване. Към тях се отнася и еристиката.

Възниквайки отначало като продължително натрупване на реторично-полемични знания и умения в системата на публичния тип културен живот, еристиката постепенно започва да придобива всички особености, присъщи на динамиката на комуникативната култура. Обособяването на самостоятелно знание за полемичната дейност е детерминирано от обобществяването на присъщото за античната демокрация публичен тип съществуване, общуване, общежитие, общество. На базата на този тип общуване възниква социалната потребност от инвариантни, точни, унифици-

цирани, формализуеми знания за управлението, за характера, отношенията и връзките между власт-отдаващите, власт-отстояващите, власт-стремящите се. От такъв тип познавателно-оценъчна и полемична дейност в рамките на публичната комуникация, която да има абстрактно-всеобщ характер, да бъде деперсонифицирана (“автоматично-безличностна”) и да е свързана с оперирането с унифицирани обекти.

Еристиката като отрасъл на комуникативната култура представлява съдържателно интерпретирано единство на полемичната дейност и нейния продукт – полемичните знания. Върху това схващане се опират известните два основни подхода към анализа на еристиката: логико-гносеологичният (насочен към изследване на системата от готови научни знания, т.е. продукта на научното творчество) и социологичният (при който еристиката се разглежда като институционализирана дейност, т.е. като процес на комуникативна активност). Построяването на цялостна представа за еристиката предполага разглеждането на тези две “проекции” на еристиката в тяхното единство.

Освен посочените два главни подхода към анализа на еристиката, са възможни и други, “междинни” начини на “виждане” на еристиката, които дават възможност тя да бъде съотнесена с други явления от комуникативната култура, с различните форми на философско и духовно-практическо усвояване на света. Един от тези възможни подходи е насочен към анализа на етиката в еристиката.

В условията на свободна пазарна инициатива еристиката обективно се оказва „съучастник” в процеса на мотивиране на социалната активност, спомагайки в този смисъл за „култивирането” на човешките комуникативни отношения.

Но утилитарно-прагматичната насоченост на еристиката не е крайното и единствено нейно предназначение. По-нататъшното развитие на еристиката в динамичните обществени условия е свързано с перспективата за промяна в характера на комуникативната дейност на обществения човек. Прогнозирайки бъдещето на еристиката, ние допускаме, че тя ще бъде основен показател за нивото на комуникативната култура, тъй като полемичното изкуство ще загуби своята затворена естетично-художествена или по-скоро елитарна насока, че то ще се развива в прагматична посока, превръщайки се във фактор за ефективно адаптиране и реализиране на човека в условията на динамични социокултурни промени. Следователно ние разглеждаме крайната цел на ерис-

тиката не просто като умножаване на полемичното знание „само по себе си” и не само утилитарното му използване „като такава”. За нас овладяването на еристиката е едно от условията за реалното самоутвърждаване на човека в света на динамични промени. Вътрешните „потребности” на развитие на самата еристика изискват тя да не остане само историческа справка за един отминал културен феномен или модна фраза, а действително да влезе в полемичната практика, да се превърне напълно ѝ истински в съставен елемент на комуникативната култура.

Анализът на взаимоотношението между съвременното полемично изкуство и еристиката в контекста на едно такова явление от глобален и „планетарен” характер, каквото е научно-техническата революция, трябва преди всичко да се базира върху конкретното разглеждане на специфичните ѝ последствия в съвременното общество.

Известно е, че особеностите на „възпроизвежданото” в условията на конкуренция полемично изкуство е проанализирано от не един автор като своеобразна форма на социална активност. Ще припомним, че еристиката съдържа в себе си потенциална тенденция към овладяване или ограничаване на манипулативните техники, реализираща се напълно и днес, в условия на борба за власт и сфери на влияние². В съвременната специализирана литература предмет на изследване е и детерминацията на полемичното изкуство от различната степен и характер на ограниченост на обществените отношения и социалната дейност в различните исторически епохи, най-вече – в условията на социокултурни промени, на идейни и идеологически сблъсъци³. Този аспект на проблема за състоянието и развитието на всекидневното съзнание и начините на въздействие върху него тук няма да бъде обект на самостоятелен анализ.

Самостоятелен теоретически и практически интерес представляват някои своеобразни тенденции на съвременното полемично изкуство и евентуалните пътища за осмислянето им чрез средствата на философското и интелектуализирано научно съзнание. Една част от тези тенденции възникват на базата на утвърдилото се на равнището на „здравия разум” на човека от края на XX и началото на XXI век отношение на абсолютно недоверие към софистиката и нейните продукти, на „априорно съгласие” и некритично приемане на всичко, свързано с претенцията за диалектика. Безспорно, полемичното изкуство никога не е съществувало в изолация от софистиката⁴. А по отношение на съвременната епоха може да се каже, че ехото на висшите прояви на изящното софистично изкуство, на еристиката, с нейните естетически заплениващи и логически зашеметяващи скептично-критични мисловни конструкции и техники,

не само вълнуват и подхранват нашия интелект, но същевременно пронизват и променят прилагания модел на комуникация, включително до нивото на всекидневните спорове. Подобна социокултурна ситуация, характеризираща се с неусетно, но тотално проникване на еристиката, съществено променя съдържанието на знанието и представите за мястото и ролята на полемичното изкуство в динамичното общуване.

Почти частично разгледана в рамките на тази разработка остава и конструктивно-технологичната интелектуална дейност, макар отношенията на състезание и конкуренция в този тип комуникативно творчество също да играят съвсем немаловажна роля. Същото важи и за отношенията на разногласия изобщо по приложно-практическите показатели и критерии за полемична дейност.

Тук само ще изтъкнем, че онези показатели и критерии, които са съобразени именно с изискващото се задоволяване (чрез прилагането на различните видове спор) на практически, извъннаучнопознавателни (политически, юридически, журналистически и други) комуникативни потребности, логично и естествено заемат основно място при оценяването на конструктивно-технологичната полемична дейност. Но тези показатели и критерии са приложими и при оценяване на комуникативната дейност като цяло. Приложими са в една или друга степен и при оценяването – с оглед на повече или по-малко близката практическа перспектива – на всеки резултат на полемична изява.

Спецификата на съвременната културно-комуникативна ситуация налага своя отпечатък както върху характера на реторичното и полемично изкуство, така и върху всеки компонент от механизма на тяхното взаимодействие.

2.1. ЕРИСТИКАТА И ФОРМИРАНЕТО НА КОМУНИКАТИВНА ОБРАЗОВАНОСТ

Общоизвестно е, че, за да се разбере същността и съществуването на еристиката, е необходимо да се знае как е възникнала тя, през какви етапи е минала и едва след това да се види каква е сега. Целта на разглеждането на историко-философския аспект от съществуването на еристиката е адекватната реконструкция на конкретно историческите форми на нейното взаимодействие с другите форми на комуникативна активност.

Въпросът за възникването на различни интерпретации на полемичното изкуство, на еристиката, е един от сложните и дискуссионни проблеми в историята на философията и комуникативната култура. Доколкото той има непосредствено отношение към историческото взаимовлияние на различните форми на комуникативната култура, ще бъдат подчергани някои аспекти на отношението еристика, софистика, диалектика. Сред голямото разнообразие от мнения за историческото начало на еристиката оправдан интерес за анализираната тук тема предизвиква нестихващата полемика за моралната (не)допустимост на еристиката. Тя се поддържа от не един представител и на съвременната комуникативна философия⁵. Ние споделяме постановката, че еристиката е израснала от социалния и културен релативизъм. Източниците на еристиката са във всекидневната дейност на здравия прагматичен разум и комуникативните методи на познание и убеждаване⁶.

С други думи, еристиката обобщава умения, навици и знания, необходими за общуване и управление на обществото. Наистина в процеса на усъвършенстване на комуникативните умения в древните общества се натрупва огромен масив от емпирични знания. Известни са забележителните постижения на древноизточните цивилизации в придобиването на най-разнородни знания, някои от които с непреходна познавателна и практическа ценност. Но тези знания имат изключително приложен, инструментален характер и утилитарно-прагматична насоченост. Въпреки че най-древните китайски и индийски епоси съдържат най-съвършени описания на начина на ефективно общуване, философията, която им дава достъпно за европейца обяснение, възниква едва в гръцката античност.

Древните цивилизации са притежавали обширни емпирични сведения, свързани с конкретни наблюдения на индивидуалното и групово поведение, както и математически рецептурно-изчислителни знания, които са се формирали вследствие на елементарните обобщения на хилядолетно възпроизвеждани комуникативни практически преобразувания и операции. Но, наред с това, не само философите са проявявали целенасочен интерес към теоретично и методологично осмисляне на получените комуникативни знания. Социалният институт на обучението, ученичеството, естествено е изпълнявал ролята на механизъм, транслиращ натрупаните знания от поколение в поколение. Предаваните устойчиви методологични процедури за получаване на знания и комуникативни умения не са оставали само в сферата на донаучното, всекидневното познание. Развитието на знанията се осъществява по линията на по-доб-

рото и съвършено използване на старите, известни начини, средства и техники за придобиването им, формирани във всекидневната практическа дейност, съчетано с философски размишления⁷.

С други думи, придобитите знания в границите на междуличностното и личностно-социалното общуване в гръцката античност са получавали формата не само на рецепти за постигане на определени и ограничени чисто технически комуникативни задачи. Като такива те са били основа за осъществяване на едни или други теоретични, философски, методологични обобщения. Безспорно, емпиричното равнище винаги се е оказвало тясно или недостатъчно за долавяне на момента на всеобщност в нещата и процесите от комуникативната действителност. Ще припомним, че в Античността рецептурните знания, уменията на оратора и полемиста се отнасят към “doxa” (мнение, към което се отнасят изкуствата и занаятите), а не към “episteme” (истинското теоретично знание, чийто предмет е търсенето на “arche” – всеобщия идеал). Самата полемична дейност е присъствала в представата на античния гражданин като индивидуален творчески акт, хитрост, съобразителност. Всяко полемично “изобретение” се е възприемало като чиста случайност, а не като необходимост, като “навик за нещо, което може да бъде и друго нещо”⁸. Знанието от рецептурен характер, дори и тогава, когато няма пряко прагматично предназначение (например математическото знание), не може да бъде причислено към научните знания. Известно е например, че Платон различава две математики (“изкуства на измерването”): умозрителна (“изкуство на философстващите”) и практическа (“изкуство на мнозинството, което изобщо не може да схване същността на числото, ако то не е число някакви предмети”)⁹.

Историята на полемичното изкуство е значително по-дълга от историята на еристиката. Според компетентното мнение на А. Ф. Лосев, времето на “появата” на полемичното изкуство се отнася към периода на окончателното формиране на рационалното мислене и преодоляването на синкретическото мислене на първите хора¹⁰.

Във времето, когато еристиката все още не е обособена (и институционализирана) като самостоятелен отрасъл на комуникативната култура, доминиращо въздействие върху всекидневното полемично знание и действие на субектите оказват продуктите на други форми на духовната култура. Такива са съответно изкуството, моралът, религията. Тяхното определящо въздействие върху всекидневното съзнание намира израз в спецификата на светогледа на хората и по-конкретно – в нейния специфичен регулативен принцип.

В античното общество знанието се оценява чрез своеобразни критерии. Философското знание (episteme) е насочено в крайна сметка към постигане на етически идеал и самото то се оценява преди всичко като нравствена ценност. Подобно, почти изцяло, етическо отношение към познанието, знанието, комуникацията (получило съвършена изява във философията на Сократ), се е считало за напълно естествено и е определило трактовката на социокултурната роля на самото знание.

Измененията в икономическата структура (преходът от робство към дребни частни стопанства) предизвикват социалнополитически изменения (замяна на обичайното право със закона – “номос”). Именно в сферата на гражданско правовия живот на античния полис се „крият” непосредствените корени на развитието на умозрително-спекулативното, теоретично отношение към действителността (целящо да обобщи и обогати практическото), изразено в различни форми, в това число и в специфичната му “софистицирана” форма. Етическото отношение към познанието в рамките на античната „грижа за себе си” се базира върху поставянето на полиса и номоса на първо място в йерархията от ценности на “свободния гражданин”¹¹.

Най-ранните изменения в отношението към полемичното изкуство са свързани с появата на публичните дебати на границата на прехода от централизирана към демократична структура на обществото.

Усложняването и специализирането на полемичната практика в управлението обуславя засиления интерес към особена социална институция – обучението, ученичеството, чрез което се предават от поколение на поколение натрупаните специализирани знания, необходими в конкретен вид управленска дейност (различните реторично-полемични и управленски техники преди всичко). Постепенно единното реторично-полемично знание започва да се дели и “възпроизвежда” под формата на относително обособени “подотрасли”, приспособени към специализиран вид публична (управленска, парламентарна, юридическа) практика.

Този етап в историческото развитие на полемичното изкуство е обусловен от неизбежната диференциация на комуникативната дейност и преди всичко – от разделянето на специализираната полемична дейност в самостоятелна сфера. Както сочат историческите изследвания¹², разделянето на всекидневната от специализираната полемична дейност конкретно исторически е фиксирано чрез обособяването на демократични норми и практики в социално-управленската сфера. Новата обществена прослойка (политици, парламентаристи, юристи) институционално

“закрепва” диференциращата се сфера на полемичната дейност. За поддържането и усъвършенстването на социално-управленския труд е необходимо специално обучение. Общественият институт на обучението, ученичеството, възникнал първоначално в областта на юриспруденцията, бързо се модифицира, а обучението във все по-голяма степен се систематизира и институционализира.

По този начин чрез реториката и полемиката се конструира зачатъчната еридика като обособена когнитивна цялост. Чрез социалния механизъм за трансляция на знанието (в това число и знанието за полемичното изкуство – еридиката) формиращата се нова културно-комуникативна ситуация започва да влияе върху управленската практическа дейност и управленското съзнание. С появата на система за обучение на социално-управленския апарат за първи път се обособява субект, чиято основна и пряка дейност става познавателната и убеждаващата реторично-полемична дейност. По този начин когнитивните и прагматичните цели, които се “сливат” в единния практико-познавателен акт на управленското съзнание, се обособяват и при това тяхното обособяване обществено се “легитимира”.

Следователно вследствие на прогресиращата специализация на управленската дейност, всекидневното комуникативно съзнание, което по-рано е “обслужвало” всички форми на дейността, качествено се реструктурира, като в него постепенно се обособяват отделни специализирани равнища. Тяхното формиране и по-нататъшно развитие е следствие не толкова на “разширяване” границите и възможностите на наличното всекидневно комуникативно съзнание. То е, преди всичко, следствие на нарасналия диапазон на човешката комуникативна дейност в зачатъчните ѝ специализирани реторично-полемичните форми, които изискват нов начин на действие, нов начин на мислене, нов начин на използване на “арсенала” (от подходи, прийоми, методи) на полемичното изкуство.

Социалната потребност от репродуциране и развитие на този вид дейност се удовлетворява чрез алтернативни форми на обучение. На този исторически етап от развитието на полемичното изкуство върху неговите модификации започват да оказват влияние и Сократовата майевтика, и софистичната еридика. Целта на обучението (предложено от Сократ, софистите и техните последователи) е усвояването на определени специални (впоследствие – философско-етични и приложни реторично-полемични) знания в обем, осигуряващ за члена на даденото демократично общество адекватната му дейност в конкретната публична дейност.

вителиност и достатъчната степен на познаване на системата от обществени отношения. В процеса на усъвършенстване на преподаването и обучението първоначално се обработват натрупаните реторично-полемични знания и мисловни операции. Вследствие на това се получават такива резултати, които не биха могли да се формират във всекидневното комуникативно съзнание “само за себе си”, извън функционирането му в системата на социалния институт на обучението. Така полемичното изкуство исторически се развива в диалектическо единство с изменящата се социална практика в нейната конкретно непосредствена, всекидневна форма; с обучението, чрез което се институционализира специализираната реторично-полемична дейност.

Диференциацията на управленския и изпълнителския труд е началото на обособяването на реторичното и полемичното изкуство като относително самостоятелни комуникативни явления. Но това обособяване не означава тяхното противопоставяне. В резултат на демократизиране на социалните отношения, всекидневното и специализираното реторично и полемично познание придобиват различно “специфично тегло” в отделните форми на комуникативната и управленска дейност, но в едно или друго отношение те продължават да присъстват във всяка от тях.

Обособяването от всекидневното комуникативно съзнание първоначално на реториката и полемиката, а постепенно и на другите специализирани и теоретични форми на комуникативното съзнание, фактически е началото на поляризацията на полемичното изкуство в две насоки: ”диалектика” и “не-диалектика”. До момента на диференцирането еристиката е била важен (до определени исторически времена – и единствен) източник и акумулатор на пределно широкия полемичен опит, отразен във всекидневното и специализираното комуникативно съзнание. В тази връзка е интересна характеристиката на диалектиката и еристиката, направена от Аристотел, А. Шопенхауер и в по-ново време от С. Поварнин и др.

Значението на диалектиката, еристиката и софистиката като форми на изразяване на реторично-полемично отношение в неговия “чист” вид е особено голямо в ранните етапи от културно-комуникативната история на демокрацията. Очевидно не е случаен фактът, че в немалко философско-антропологически произведения се борави с понятията съмнение, вяра, убеждение в опита да се изясни осъществяването на ”познай себе си”, “грижа за себе си” и др.

По свидетелствата на Диоген Лаертски¹³ Протагор пръв е започнал да изучава начините на доказване. Хипий се е занимавал с изследване на граматиката. Продик – със синонимията. Софистите са известни като първи литературоведи и литературни критици. Образът на софиста постепенно се разпада, специализирайки се и класифицирайки се: философ, ритор, граматик, политик-демагот, филолог. Споделяме оценката, че софистите са били разпространители на гръцкото просвещение. Тяхното време е това, през което се разширява кръгът на образованието. Те са работели преди всичко за това, да приобщят хората към резултатите от науката¹⁴. Като основна задача софистиката е поставила научната и реторично-полемична подготовка за социалната дейност, при това софистическото обучение се насочвало, от една страна, – към обогатяване на комуникативното познание и умения, а от друга, – към овладяване на тези техники, които най-много биха могли да помогнат за постигане на ефективни управленски резултати¹⁵.

Обръщението към публиката, управлението чрез убеждаване на управляваните изисква специално познание в областта на човешката психика, в теоретичен и в приложен план. За по-голяма убедителност на едно или друго послание софистите изготвили специални правила за самото поднасяне на съответната идея или програма за действие, за нейното популяризиране. Темата за природното битие е била преосмисляна като тема за същността на съзнанието и самосъзнанието. Не обективната реалност на нещата, процесите и явленията, а начинът им на възприемане от индивидуалното и групово съзнание е станало предмет на изследване. Вниманието е насочено преди всичко към това, доколко е възможен преход от състояние на неверие или неутрално отношение към състояние на убеденост и обратно. Осъществяването на този преход в човека става не само със силата на разума, но по-често със силата на волята. Възприемането на едни или други сложни социални явления се постига чрез “убедителност на играта”, с умението да се „докаже” желаното, при това въпросът “кое е истинското (същинското)” се лишава от своя предмет: всичко е възможно да се случи¹⁶.

Софистиката като цяло е продукт на демокрацията, на демократичните нагласи и тежнения. Демократично е било, преди всичко, самото предложение да научиш всеки желаещ на всички достъпни знания и с това да го направиш „съвършен” (конкурентоспособен) човек – предложение, с което най-много от всички софистите са привличали вниманието към себе си. В свободното общество всеки човек има право да съди за държавните дела и да иска да се съобразяват с него. За който и

да е предмет всеки човек е в правото си да има свое мнение и то има същите права на съществуване, както всяко друго. Няма обективна истина, има само субективно съждение за нея: човекът е мяра на всички неща. Затова не трябва да се говори, че едното мнение е по-истинно от другото: може само да се говори, че едното мнение е по-убедително от другото. Да се научиш на убедителност, да научиш как “слабото мнение може да стане силно или обратно” – това са част от „техниките на живота”, предложени от софистите. За тази цел на тяхно разположение са били две средства: диалектиката, изкуството да разсъждаваш, и реториката, изкуството да говориш: първата се обръщала към разума на слушателя, втората – към чувството. Този, който умело владее двете изкуства, може да разубеди всеки противник и да постигне тържествуване на своето мнение, а в това се и заключава целта на идеалния “обществен човек”, участващ в държавните дела. Софистите специализирано са усъвършенствали реторично-полемичните знания и умения. Протагор, един от първите софисти, се считал за изобретател на общите принципи и правила, които са играли важна роля в по-късната реторика. Горгий, софистът с най-голяма слава, първи започнал художествено да използва трите най-ярки реторически фигури – паралелизъм (исколон), антитезата и съзвучието на окончанията. Съвременникът на Горгий, Трасимах, първи е започнал да разработва въпросите за ораторския ритъм; учениците на Горгий, Пол и Ликимний, се занимавали с въпросите на ораторската лексика; младите софисти Продик и Хипий са изучавали въздействието на речта върху чувствата. На софистите принадлежи разработката на учебни системи за ораторски упражнения – декламация на зададени теми: отчасти във вид на реч с похвали, порицания, описания и т.н., отчасти във вид на дебат по измислени съдебни дела.

Към края на 5 век, в хода на Пелопонеската война, идеалът на “обществения живот” се разпаднал на две взаимно изключващи се понятия: живот активен (деен) и “живот съзерцателен”. Идеал на първия е бил риторът-практик и политик; идеал на втория – философът-теоретик и мислител. Занапред целият духовен живот на Античността е бил заключен между тези два полюса – реторика и философия. Доминирането на единия или другия културен идеал се сменяло: понякога се наблюдавало примирение, но борбата никога не е завършвала с победа на един от тях, а примирението не се превръщало в сливане на двата.

Сократ и Платон многократно са се изказвали против учението за относителността на истината. Според тях реториката е безполезна: ис-

тинното мнение ще запази своята сила даже и без реторически убеждения, а лъжливото (навярно, погрешното) мнение, даже с помощта на реторика, няма да устои срещу истината. В IV век вече се забелязвали отделни тенденции към примиряване между философията и реториката. От страна на реториката отстъпки прави Исократ, от страна на философията – Аристотел.

В условията на Римската империя политическото или съдебно ораторско и полемично изкуство имат ясно изразен епидиктичен характер. По гръцките общини гастролират странстващи оратори, излизат със своето изкуство пред многочислена публика в театъра или лекторията. Те са склонни да се представят не само като майстори на словото – оратори, а за философи-софисти. В това възкресяване на стария термин „софистика” се съдържа претенция за културна ценност на новото красноречие, като пропаганда на “образоваността”, то е своеобразно предизвикателство към тези философи, които са изконни противници на “софистиката”. През времето на Исократ реториката започва да играе роля на най-важната общообразователна дисциплина, конкурирайки се с философията, а епидиктическото красноречие се стреми да измести всички останали видове литература.

Същевременно риторите говорят за философия, философите заимстват от риторите техния език и маниер. Това явление е получило названието “елинско възраждане”. Филострат, известен ритор от III век, го е нарекъл “философстваща реторика”, а в историята то е влязло като втора софистика.

Със своето архаическо звучене терминът “софистика” отговаря на нагласата за „практическа философия” в античната древност. Втората софистика си приписвала произход от първата и претендирала за постигнатата последователна, непрекъсната историческа приемственост. Нейният разцвет се отнася вече към II в. след Хр. Като най-важни софистически центрове са служили гръцките градове в Мала Азия, особено Смарна. Тук се съхранявали елинистическите традиции на “азиатското” красноречие и представителите на втората софистика продължавали да се придържат към типичната за “азиатците” театралност, макар и да са възприели езиковите норми на аттикистите.

Софистът е бил много желан гост на всяка публична церемония и произнасял съответната реч. Култът към ефектното слово и декламацията тук е доведен до крайни предели; особено се ценяло изкуството да се

импровизира реч. Ораторът се стремил да въздейства върху слушателите с красотата на гласа, с ритъма, с пеенето, с мимиката.

Претенциите на софистиката за универсално образование и литературно значение, за способността да замести и философията и поезията, са ясно формулирани от най-изтъкнат софист на II век – Елия Аристид.

Най-талантливите представители на софистиката – Дион Хрисостом и сатирика Лукиан, са писали своите философски съчинения ту от позицията на кинизма, ту на платонизма, ту на епикурейството, т.е. от най-взаимно изключващите се философски системи и се подигравали ту на риторите, ту на философите, ту на тези и други заедно. При това положение, когато софистът е защитавал в речта една теза, твърдо знаейки, че със същата лекота той ще защити и противоположната, синтезът на реториката и философията е губил всякаква сериозност и се превръщал в откровена игра, понякога важна и тържествена, както е при Елия Аристид, понякога nihilistically-иронична, както е при Лукиан. Този дух на играта, съзнаващ, че тя е игра, типизира преобладаващите прояви на антична култура от този период¹⁷.

В повечето случаи софистиката се разглежда не само като философия, а като начин на живот. Задачата на знанието и мисълта, по мнението на софистите, е в това, да служи на практическите нужди на човека. Проблемът се състои не в достигане на някаква всеобща Истина, която въобще не съществува, а в това, да обоснове по-изгодно мнение и да убеди в своята правота другите. Софистиката не може еднозначно да бъде определена като (без)плодна. Тя изразява трудностите на прехода от митология към научна философия. Софистите са считали истинното знание за недостижимо. Но те са изучавали човека и обществото любознателно (и опитно) методически, щото с помощта на знанията да достигнат успех в живота. Философията, в своето развитие, разклащала традиционните митологични вявания, но започнала да засилва съмненията в собствените си основания: последното достижение на мисълта се оказало това, че да познаем адекватно света е невъзможно.

Софистиката е съществувала много дълго, в течение на целия преходен период от древногръцката литература към византийската. През 4 век тя още е представена редом до най-изтъкнатите писатели (Либаний, Химерий, император Юлиан). Софистическият стил е заимстван от християнските проповедници (Василия Велики, Григорий Богослов, Йоан Златоуст). В течение на дълго време продължават да се разработват също така и малки софистически форми.

В условията на едноличен “духовен монопол” на църквата, през Европейското средновековие, възникващите познавателни и практически проблеми са били решавани като правило чрез гласуване на вселенските събори. Доколкото отделната конкретно историческа личност е интегрирана в съсловието, нейното съзнание приема всички негови норми, ценности, стандарти и еталони, подчинени в крайна сметка на теологията и религията.

Това е било възможно благодарение на религиозния и практически-действения характер на всекидневното съзнание и неговата неотделимост от процеса на изпълнение на дадената практическа задача в хода на всекидневната дейност. Религиозното съзнание е базата, гносеологическата предпоставка за историческата диференциация на различните специализирани форми на обществено съзнание, в това число – и на полемично знание и дейност.

Авторитетът на каноническия текст в омилетиката през средните векове не е можел да изключи еристическите и софистични похвати нито в проповедта, нито в учебната, нито в научната реч при диспутите. Това демонстрират църковните разколи, многообразията на тълкуванията и ересите.

Многочислени примери на съдържателни и остроумни спорове срещахме в литературните произведения на Данте, Шекспир и др. Действителни образци са диспутите, в които са участвали Н. Кузански, Пако де ла Мирандола, Дж. Бруно.

Формирането на капиталистическите обществени отношения и лежащата в основата им замяна на ръчното производство с машинно производство бележат нова степен в развитието на формите на практическата производствена и комуникативна дейност. Последната се базира върху познаването и използването на икономическите сили на обществото и създава предпоставки за “отчуждаване” на знанията от принадлежащия им субект на дейността. Новите производствени потребности пораждат социалната необходимост от обособена дейност в обществената система от дейности, свързана първоначално с изобретателството, а по-късно – с експериментирането в производството и потреблението на продукти и услуги. Тази дейност изисква специални методи (на информиране, рекламиране, потребление), каквито не е в състояние да ѝ осигури всекидневното комуникативно съзнание във всичките му исторически модификации.

Конкретното установяване на спецификата на ораторското и полемично изкуство в отделен исторически период на Новото време е обект

на самостоятелни историко-културни и историко-научни изследвания. Заслужава да отчетем осъществения в литературата анализ на формите на публична комуникация в произведенията (и изявите) на знаменити оратори и полемисти. Но в немалко публикации, анализът на полемичното изкуство¹⁸ основно се свежда до подчертаване ролята на полемиката в живота на човека и обществото, посочват се историческите прецеденти в дискусиите, назовават се имената на изтъкнати полемисти. Позоваването на полемичните практики обаче не трябва да отклонява вниманието от нужния анализ, определения и класификации, от теоретически обобщения и най-главното, от установяването на функционалните особености и специфични механизми на този значим род на човешката комуникативна активност.

Как да се оцени сумарната полза от подобен тип изследвания? Има я безусловно. Преди всичко, преобладава мнението, че общуването, комуникацията, публичният диалог са неотделима част от културата на модерността. Особен вид диалог, утвърждаващ се в тази епоха, е интерсубективният диалог. При анализа на типовете комуникации вниманието е съсредоточено, преди всичко върху анализа на потребителската психика.

Съвременните изследователи на еристиката отделят три аспекта на общуването: субективен (експресивен), реален (когнитивен) и нормален (сугестивен). Особен интерес представлява опитът да се разгледа диалога именно в когнитивен аспект. Комуникацията от когнитивна гледна точка е обмяна на съобщение или увеличаване на знанието за определена реалност. По такъв начин диалогът в когнитивния аспект следва да се разглежда като уточняване на позициите на неговите участници относно ситуацията. Интерсубективният диалог се характеризира с това, че всички субекти възнамеряват да водят беседа. Този аспект на диалога може да бъде описан чрез съгласие, консенсус, към който се стремят събеседниците. Т.е. пропонентът и опонентът координират своите възгледи, мнения, значения по пътя на изясняването на възгледите, мненията, знанията един на друг, създавайки единно когнитивно пространство на общуване. Субектите свободно изразяват своите интереси и уточняват при това своите описания на ситуацията. Съгласието се проявява в това, че всеки от участниците е уверен в своето описание на реалностите и в това, че другият би трябвало по същия начин да описва тази реалност. Ако той я описва по друг начин, тогава може да се говори не за съгласие относно ситуацията, а за това, че всеки вече знае за описанието на ситуацията от другия, макар че е възможно да не я приема. Тогава когнитивното про-

странство на диалога може да бъде представено по друг начин. Има се предвид, че акът на съгласие още повече се явява изходен. Оттук може да стартира последващото развитие на диалога в направление на един или друг опит на убеждаване, т. е. последващо използване на една или друга аргументация.

Във всеки случай на разногласия, оспорване, критика постигането на истината или победата е основен фактор за формиране на единно когнитивно пространство на диалога или полемиката.

2.2. КОМУНИКАТИВНАТА ОБРАЗОВАНОСТ И РЕЧЕВАТА КОНКУРЕНЦИЯ НА ХХ ВЕК

Много и интересни са мненията за „еристичната култура”, изразени в наличната и достъпна специализирана литература. Но как и доколко е възможно, в рамките на съвременната комуникативна и полемична култура, да приемем истинността на постановката, че Сократ е апологет на „Ерида благата”, а софистите – на „Ерида злата”.

Единоумислието и разногласията не са безспорни и едва ли полемиката ще приключи, ако накрая страните приближат своите позиции. Ние ще се позовем само на тези автори, които представят в една или друга степен защитима постановка.

И така, основни предпоставки за разногласие и противоречие, за диалог и полемика е фактът, че много често вместо коректно и творческо състезание или стимулираща развитието конкуренция в различните сфери на живота, на първо място е излизала и излиза “борбата без правила”, победа на всяка цена или “правилата на победата” в борбата за власт и сфери на влияние. Да не забравяме обаче, че подобни ситуации в историята на културата по-ярко се открояват преди всичко в кризисни и преходни периоди. В такива преломни културно-исторически епохи засилването на културния плурализъм, многозначността на културните явления, поливариантността и факултативността на социално-политическото и социокултурното развитие довежда до масово усещане на нарастващ хаос. Преобладаващата и прогресиращата неопределеност остава принципно непознаваема, неподвластна на човека, катастрофална за културата и цивилизацията. Една от възможните и необходими прагматични позиции в трудното, но не невъзможно съществуване, общуване, комуникация заема така или иначе заявяващата за себе си еристика.

В историята на световната култура ярки примери на “еристичност” са не само елинистично-римската култура, културата на късното средновековие и ранното западноевропейско възраждане, културата на барока, културата на западноевропейския романтизъм, в много отношения е инспирирана преоценката на ценностите в епохата на Великата френска революция, културата на модернизма на границата между XIX–XX век, културата на постмодернизма в последната третина на XX век и началото на XXI век.

Именно в такива преходни епохи актуализацията на еристиката, като оптимално регулиращ механизъм на културата, става не само възможен, субективно желан, но и практически неизбежен. В някакъв смисъл еристиката е механизъм не на разрушенията, а на оцеляването на културата в неблагоприятни и даже разрушителни за нея социални условия; цената за този съзидателен потенциал на еристиката е загубата на ясни критерии на всички ценности – познавателни, нравствени, естетически, политико-идеологически и др. Кризата на културата се проявява в това, че едни и същи понятия (права, свобода, справедливост, благо, щастие, творчество, красота и т.н.) започват да се тълкуват не просто по различен, но и често пъти по взаимоищлючващ се начин: произлиза “разцепване” на културната семантика, процъфтяват споровете за понятията, “за думите”, представящи се на съвременниците като безплодни и странни – още повече, че те не облекчават разбирането и изострят конфликтите (политически, национални, социално-икономически, философски, художествено-естетически и др.), усилват драматизма на кризисната ситуация и, както се представя на нейните участници, прави невъзможно нейното разрешаване. При цялата привидност на своята безпринципност, аморалност, релативизъм и нихилизъм – в сравнение с устойчивите семантични системи в стабилните епохи, където истина и лъжа, добро и зло, красота и грозота, вяра и неверие, справедливост и несправедливост са равни на себе си, ясно и еднозначно са разграничени и йерархирани, еристиката в условията на криза на културата, на политически и нравствен “смут”, на безпокойство от “края на идеологиите” излиза не само като разрушителна, но и като конструктивна сила. В кризисни условия именно еристиката разпръсва (и размива) като че ли непреодолимите смислови и идеологически граници в културата, действа “над-барьерите” – субективни и обективни, допринася за решителната преоценка на ценностите, за преразглеждане на стереотипите и клишетата, понякога спомага за преодоляване конфликта на

интерпретациите, за приемането на непредсказуеми и шокиращи новини. Иначе казано, еристиката, с нейната безсистемност, еклектичност, неустойчивост на понятията и представите, на “приемане на епохите” изпълнява важна функция на прекодиране на културната семантика от “стария” език на символите на “новия”, т.е. излиза като механизъм на прехода от една културна епоха към друга.

Еристиката, освен исторически възникваща от сблъсъка на културните епохи, може да се види както в отделни културни явления, така и в цели културни системи. Всички явления на еристиката, така или иначе, се характеризират с определена смислова маргиналност и амбивалентност. В епохата на Античността характерно “еристично” явление е била киническата култура, станала особен предмет на изследване; в епохата на Западноевропейското средновековие и възраждане подобен феномен е бил карнавалът; уникална еристичност е притежавало специфичното явление на древноруската култура – преструване на луд, глупав; на границата между две епохи – Просвещението и Романтизма, е възникнала културата бидермайер и се образувал такъв парадоксален феномен в западноевропейската култура, като садизма (литературно творчество, философия и модел на поведение на маркиз дьо Сад), понататък получил съответстващата културологична оценка и развитие през XX век.

Най-голямото културологично откритие през XX век, превъзхитило философията и литературата на постмодернизма, е станало изследването на М. М. Бахтин за феномена на полифонизма и генетическата му свързаност с литературно-философското творчество на Достоевски. То е охарактеризирано като незавършен и по принцип незавършващ диалог на несъвместими гласове, идейни позиции, цели на светогледа. По същество става дума за еристиката като универсален принцип за построяване на философска система, плуралистична и многозначна както в епистемологичен и аксиологичен план, така в известен смисъл и в онтологичен. “Еристиката” на полифонизма при Бахтин се противопоставя на монологизма с неговата смислова еднозначност, неподвижност, догматизъм.

Типологически близък на полифонизма и феномен на постпозитивистичния и неоромантичен смисъл е било литературно-философското творчество на Ф. Ницше, основано на принципа на нравствено-философска еристика и в много отношения именно благодарение на този принцип оказал огромно и многообразно влияние (пряко и косвено) вър-

ху епохата на модернизма, изпълнена с еристика в различни значения, а така също върху по-късни противоречиви процеси в културата на XX век, в това число на различните форми на тоталитаризма, основани на крайно демонстративни, а по-често и на открито демагогски форми на еристиката.

Свойството “еристичност” притежават цели регионални култури – преди всичко отнасящи се към числото на т.н. “погранични”, т.е. оформящи се и развиващи се на границите на контрастните културни региони (например: Запад – Изток) или на принципно различни цивилизации. Така ранновизантийската култура и в цялост културата на Византия е възникнала на границата на античната и блискоизточната, езическата и християнската култура и е била, както това е показал Аверинцев, принципно “еристична”. Еристиката на византизма в някаква степен е заимствала от древно руската култура, усилила собствената си “еристичност” за сметка на източния (номадски, татаро-монголски) фактор. Характерните черти на еристиката се проявяват в испанската, северноамериканската, латиноамериканската, в руската и в други евразийски култури, а също така и в страни, развиващи се дълго време в условия на колониализъм. Има немалко свидетелства, че културата на руската емиграция е последователно “еристическа” култура.

Симптоматично е, че проявленията на еристиката особено са се усилвали и množали именно в културата на XX век, когато рязко е нараснала социалната, националната, политическата, моралната, общокултурната, психологическата, естетическата противоречивост на всички обществени явления, а конфликтността (военна, етническа, класова, идеологическа, философска и т.н.) е достигала катастрофални размери.

Смесването на стилове и норми, на светогледни и естетически нагласи, явният конфликт на интерпретациите в трактовките на едни и същи явления – всичко това са характерни признаци на социокултурната еристика, ясно отчетливо налагаща своя печат на всички явления и процеси в нашата действителност. Но все пак, ако западният постмодернизъм е резултат от еристиката като свободна интелектуална игра, като резултат от иманентното развитие на многостранната и вътрешно противоречива културна семантика на специализираната сфера (философия, изкуство, науки, религии), то руският модернизъм е сурова необходимост на преходния период, да извика към живот еристиката като оптимално средство за изразяване на едни или други противоречия на прехода от тоталитаризъм към демокрация.

В резултат се наблюдава не само криза във верификацията, при която текстовете на културата (научни и художествени, политически и религиозни, екологически и езотерични) се оказват, от една страна, духовно равноправни, а от друга – взаимно непреводими и непритежаващи общи за тях критерии на истинност на съжденията, но и криза на професионализма, доколкото професионализмът във всяка от изброените (или други) области на културната семантика не е авторитет не само за другите, но и често и за тях самите. Особено развитие получават маргиналните и дифузните форми на културата и на цивилизационните процеси; обществото все повече се атомизира, в структурен план се усилва аморфността и се размиват всички смислови граници, социокултурни форми и интереси, субективно преживяваната и от деятелите на културата, и от редовите потребители културна продукция като падение на националната култура или даже като “антикултура”. Особено рязко е понижена социокултурната и цивилизационната определеност, идейният и стилев еkleктизъм, принципът на отвореност и “всеядност” на ценностно-смиловите критерии – показател не само за нейната криза, но и за нейното бъдещо развитие, стремителни и радикални социокултурни метаморфози в началото на XXI век¹⁹.

Общият “културен фон”, върху който възниква полемичната култура на деветдесетте години на XX в., е свързан със съществуването и разпространението на рационалистическа и ирационалистическа вълна, които “пулсират” не само в сферата на комуникативната философия, но и в масовото съзнание, доминирайки в “интелектуалната атмосфера” на тогавашното потребителско общество. В противоположност на съществуващия стандартен комплекс от понятия на “традиционната” комуникативна култура (каузалност, детерминизъм, рационалност, телеологичност, легалност) се оформя съвкупност от доминиращи представи и теми, които са чужди на абсолютистката култура. Те са свързани с понятията “свобода на волята”, “спонтанност”, “абсурдност” и др. В контекста на подобна “идейна доминанта” в духовната атмосфера на обществото отлично се вписват реториката, еристиката, неософистиката и техните по-умерени или по-крайни продукти.

Действително, възприемането на природата на софистиката, съчетаваща в себе си в едно и също време и отношение и реториката и еристиката, затруднява “разсъдъчния” човек, свикнал да “борави” и в житейските, и в научно-познавателните ситуации със стереотипни мисловни конструкции.

Очевидно е, че особеностите на съвременната информационно-техниска и потребителска цивилизация изменят социокултурната среда и световъзприемането на човека от края на ХХ и началото на ХХI в. Коренно се променя съдържанието на всекидневните знания за културно-комуникативната ситуация. Тези промени внасят своеобразие и в общуването и конкретно – в публичното общуване. Такива черти на съвременната цивилизация като стремеж към простота, целесъобразност и функционалност на предметните форми; пристрастие към освобождаване от традициите (израз на динамизма в обществения живот); методиката на масовото потребителско съществуване и управление, която се ориентира към търсене на инвариант в комплекта от възможните решения, променят не само комуникативната култура, но чрез нея влияят върху представите, които се въвеждат в полемичното изкуство.

Специален интерес представлява въпросът за специфичния характер на съвременното развитие на еристиката. При сравнението ѝ с особеностите на развитие и смяна на приоритета на комуникативната култура е необходимо да се отделят два главни типа изменения: еволюционен тип развитие на еристиката като цяло; (и)рационална замяна, заемане или отхвърляне на някои от елементите ѝ. Ако е правомерно и необходимо да се въвежда понятието “възраждане” спрямо скептицизма и софистиката, ако коренните изменения в тях могат относително точно да се фиксират в културното пространство и във времето, то същото не може да се твърди спрямо агресивността в публичните полемки и “нестандартното” интерпретиране на еристиката. “Качествените” преврати в тях са “разтеглени” в един относително по-продължителен период от време и се осъществяват само в някои отделни техни участъци. Липсата на инвариантност на еристиката в дадена историческа епоха е резултат от “мозаечното” ѝ възпроизвеждане от дадения тип комуникативна култура с нейната функционална структура и всичките ѝ отрасли.

Полемичното изкуство и еристиката като цяло еволюционират в посока на масовата потребителска култура. Наистина, проникналите в тях комуникативни постижения пораждаат необходимостта от преоценка на много от старите всекидневни и специализирани полемични представи. Но тези процеси водят до постепенни изменения в периферните слоеве на “компилативната” еристика. Асимилираните комуникативни знания не са в състояние да предизвикат преоценка в цялостното полемично знание, поради това, че то е функционално ориентирано към “информационно осигуряване” и регулиране на човешкото поведение в срав-

нително по-бавно изменящите се конкретно непосредствени условия на всекидневната му комуникативна дейност. И само промяната на тези условия и тази дейност е прекият и най-мощен фактор, “актуализиращ” полемичното изкуство и еристиката.

Съществува разлика в тенденциите за запазване и обновяване на ролята на диалектиката, софистиката и еристиката в комуникативната практика. Ако в рамките на софистиката знанието в общи линии се развива чрез търсене на ефективни, прагматично защитими и естетически изразени методи и средства. За динамиката на еристиката от края на ХХ и началото на ХХІ век е характерно следното обстоятелство: след като се утвърди и при условие, че е относително стабилна, специализираща се, тя (заедно с асимилираните вече в нея комуникативни знания) постепенно започва да става достояние на все по-обширен кръг от хора, имащи все по-далечно отношение към философията и философстването по своя професионален, социален, образователен, национален и т. н. статус. Може да се твърди, че дадена еристика съдържа в себе си (в модифициран вид) елементите на господстващата форма на социален, културен, научен релативизъм. И преди всичко на скептицизъм и софистика. Тази визия на “пулсираща дистанция” между двата типа комуникативно съзнание и модел на поведение всъщност е аспект на диалектичката връзка между практически-комуникативното и комуникативно-теоретичното отношение на човека към света на другите.

В специализираната литература често се среща различно интерпретиране на комуникативната култура. Като признаваме авторското право на всеки и правото на свободен коментар, ще се опитаме да конкретизираме защо, как и доколко е правомерна постановката за съвременната еристика и неософистиката.

Няма съмнение, че сами по себе си откъснати от какъвто и да било контекст, това са крайно абстрактни формулировки, но да ги откъсне от контекста, в който те са били изказани и да ги схванем сами по себе си в тяхната изолираност, е по силите само на едно философско образование, привикнало с абстракциите мислене.

За човека, ограничен в рамките на масовата култура, повечето оценки за еристиката на ХХ век са имали точно определен смисъл и са били тълкувани напълно еднозначно. Безспорно някои от оценките са с доста цинично звучене, а други са двусмислени.

Редица автори²⁰ подчертават необходимостта да бъдат разграничени философите-софисти от псевдокритици и демагози, склонни да спорят

по всички поводи и обичащи спора заради самия спор. Не само скептици и софисти правят опити да се покаже едновременно и силата, и слабостта на строгото логическо доказателство: може да се докаже всичко, но никое доказателство не е дотолкова твърдо, че да не може да породи колебания.

Тезата, че диалектическите диалози търсят истината, а еристическите и софистическите ползата, победата е популярна, но не и несъмнена. Ще припомним, че съдебните диалози по принцип са еристични, а демонстративните не могат да изключат софистиката. По такъв начин и в Античността общите комуникативни признаци са се създавали не само в диалектическия диспут. В научния текст е представена не само истината с определена приблизителност, но и заблужденията и логическите грешки. Що се отнася до художествената реч, то при нея широко се прилага иронията, алогичните формулировки и често се пренебрегват не само фактите, но и условията на морала. Масовата информация с водещите свои методи, без които тя не може да мине, по същество е форматиране на текстове, “отсяване на факти”. Тя е еристична по начин на построяване, а информирането съдържа различни стилове на програмиране, които не допускат полемика, и затова техните отношения не са диалектични. Това означава, че в културното и медийно пространство еристиката и софистиката по същество не могат да бъдат изключени. Нещо повече, и еристика, и софистика, представяйки интересите на отделни хора и групи, могат и трябва да съществуват и да се развиват, за да изразяват тези интереси. Но, доколкото интересите на отделните групи представляват продукти на общественото развитие и борбата за власт, изразени в мислите и делата на хората, то може да се каже, че съществуването на тези и подобни комуникативни продукти е необходимо и неизбежно, независимо от това, че философската и социологическа мисъл нееднократно са предавали на „анатема” еристиката и софистиката. Независимо от това и еристиката, и софистиката са продължавали и продължават да съществуват не само като вид патос, но и по своята същност конструират техниката на речта. Еристиката и софистиката, отразявайки интересите на отделните хора и групи, се сблъскват с разновидностите на монолозите, съставляващи различните диалози. Тези сблъсъци на еристическите диалози могат да бъдат наречени речева конкуренция. Речевата конкуренция не може и не трябва да бъде отменена. Речевата конкуренция е проявление на интереси в политиката, икономиката, науката, религията. Речевата конкуренция в по-голямата си част се води софистика и еристика, но също така и диа-

лектика. Еристическите и софистическите сблъсъци с претенциите за диалектика, в края на краищата, довеждат до разкриване на общите места, на основата, на която живее диалектиката. Тези общи места се обясняват, очистват и се канонизират от диалектиката. Науката като текст винаги е била по-близка с диалектиката, със своите задачи и техника на съставяне²¹.

Според нас, диалектиката и софистиката могат основателно да бъдат разглеждани като еталони (образци) на реализирани и реализиращи се възможности на философската еристика, присъщи на различните етапи от културната история. Това позволява особено ясно да изпъкне гносеологическата и социалната обусловеност на този културен феномен, както и неговата комуникативна и социална функция.

В традиционната реторика еристическата аргументация се отъждествява със софистическата и се отхвърля. Това неразличаване на еристическата и софистическата, възхождащо към Платон и Аристотел, обаче не съответства на реалността: в някои диалози самият Платон, като в “Софиста”, води явно еристическа и даже отчасти софистическа полемика против софистите и софистическата. Цялата история на публичната аргументация от древността до наши дни свидетелства за това, че хората се стремят да защитят и да отстоят своите убеждения или обратно, да изменят неверните от тяхна гледна точка или враждебни на тях възгледи, с най-ефективни средства. Друго нещо е, че методите на еристическата аргументация могат да се окажат етични и неетични. Етична еристическата си остава догогава, докато аудиторията е в състояние по собствено желание (благоволение) да приеме или да не приеме аргументите. Това означава, че зад пределите на етичната еристика се намира въздействието на думите (или с други средства), на подсъзнанието; на съзнателното или несъзнателното въвеждане в заблуждение по отношение на опонента, предмета или съдържанието на речта, както собствената, така и на опонента; съблазняване на аудиторията, заплахата на опонента и възбуждане в аудиторията на разрушителни емоции. Задачата на софистическата аргументация често се свежда до въвеждане в заблуждение на относително действителен замисъл или съдържание на речта, т.е. подмяна на предмета на съгласие и постигане на присъединяване по пътя на заблуждението (или измамата).

Софистичната аргументация се противопоставя в този смисъл на всички останали видове аргументации, но в общи линии предимно тя се представя за научна или диалектически аргументирана имитация, на която се явява тя.

Софистиката като светоглед настоява на относителност на всяка вяра, знание, обществени норми и отхвърля способността на човека да намери и познае истината във всяка нейна форма. Но, особено настойчиво и упорито софистът обсъжда еристическата аргументация, което не е случайно. Разкриването на заблужденията (в това число и разобличаването на софизмите) и предимно тези, които са свързани с употребата на думите, предполага използването на полемична техника и „аргументация”, а „аргументът към човека” е една от основните еристически техники за „разобличаване”²².

Немалко коментатори и критици на софистичната еристика упорито насочват и пренасочват вниманието към материалната корист на софистите и техните последователи. Тази корист не е съществен признак, присъщ само на софистите. Би трябвало да се съгласим, че постмодерното мислене също има пред себе си съществена корист. Първо, освободеният от “условностите” човек (и изследовател) не е обвързан със задължението пред обективната истина и може да издига най-безумни теории; деецът на изкуството може да твори “нова реалност”, в това число произволно да интерпретира исторически събития; всеки човек в моралния избор може да се ръководи от удобни за него разбирания за добро и зло или пък от убеждението в несъществуването на едни и други морални категории и т. н. Второ, съществена черта в светогледа на софистите е бил техният преходен индивидуализъм, отричащ битието на универсалната истина, изобщо игнориращ някаква обективност и насаждащ безпределен произвол на твореца над образците, над концепциите, над идеологемите.

Същият (този) произвол е характерен и за постмодернизма, който също така, както и софистиката, не е само философия, а и интелектуална тенденция, целяща да дезинтегрира всичко, което е възможно, да разруши която и да е била традиция, “традиционност” изобщо, да разпространи култа на свободата от всяка даденост и зададеност, пак заради произвола на моментната прищявка (своенравност, капризност) или спонтанно възникнала идея. Постмодернизмът е апотеоз на хипохондризма: нито Бог с Неговите заповеди, нито природата с нейните закони, нито историческата, нито заобикалящата ни реалност, нито даже собствените ни мисли и чувства едва само миг назад, никой и нищо не заповядва на личността, нищо не я обвързва в даден миг, нито нейния разум, нито съвестта ѝ²³.

Може да се предположи, че привидността на общуването намира израз и в привидните разговори. В тях езикът служи за предаване не на

истинските мисли, чувства, желания, оценки, а за прикриването им или за внушаване на събеседника на неверни такива. Особена форма на езиковата привидност, съпроводена с артистичност, са двусмислиците. Те са следствие на разминаване между общественото значение на думите и личностния им смисъл за участниците в разговора или полемиката. Една от най-тънките форми на езикова привидност се изгражда чрез абстрактните безсъдържателни думи, които поначало имат неопределено съдържание и неясно значение. Спорещите често употребяват множествено число, с което несъмнено изразяват собствената си, а вероятно и групов критична позиция, обещавайки (или подсказвайки, че може) тя да бъде променена.

Ще трябва да признаем, че софистиката е много по-сложно явление, отколкото някои отрицатели искат да я представят. Тя представя правата на скептично-критична позиция, която е против догматичната инертност, правата на рационалното мислите – против умствената стереотипност и едноизмерност, правата на знанието и просвещението – против тъмното невежество. Друг е въпросът как се овладяват и прилагат тези правила.

Тук ще си позволим едно по-обстойно позоваване. Знанието трябва да бъде полезно, твърдят ”модерните” реформатори, а полезно е това, което е годно за употреба, за техническо усвояване и прилагане in praxi.

Тези реформатори забравят, че образованието е дейност, целта на която е да формира човека като разумно същество и как да намери свое място в света. Тази дейност на човека прави неговото съществуване възможно съществуване в пространството на историята и културата. Оpozнавайки света, той не просто се приспособява в него, а осъзнава себе си като негова част и по такъв начин, абстрахирайки се от всяка субективност и непосредствена даденост, утвърждава себе си в своята дейност и ”всеобща” (по Хегел) същност да се образува.

Древногръцката *oûdēi'* е била ориентирана не към култивиране и развитие на някои индивидуални способности, навици и ”таланти”, предшестваша съзнателната дейност на човека, а за достигане общото за всички ”субекти на образователния процес“, идеалът на духовно и физическо съвършенство – калокагатия. На калокагатията се противопоставяла ”апойдевсията” – невежеството, грубостта, субективната ограниченост на светогледа, на своето възприятие.

Цел на образованието се е считало ”придобиване на мъдрост” като изкуство да се живее и ”многознанието”, което, разбира се, изключвало

професионалното обучение на някакво изкуство или занаят. Аристотел ясно различавал образованието като такова и специалното знание за този или онзи предмет. Човекът, “всецяло образован”, е способен да разсъждава за всякакви неща, като в същото време “знаещият” е компетентен само в определена област. От гледна точка на древногръцкия философ, да бъдеш “образован” е по-добре, отколкото да бъдеш просто “знаещ”, а възпитанието, което “включва целта в самото себе си”, е по-предпочитано от занаятчийското “обучение”, което е необходимо за прилагане в деловия живот и има предвид други цели.

За Аристотел, както и за Хегел, ценността на образованието е в нещо съществено голямо, отколкото придобиването (и последващо използване) на конкретни знания.

Пайдейята формира, образова човека като такъв. Овладейвайки “предметите на всеобщия интерес”, човек трансцендира своето “аз” и, абстрахирайки се от субективното и случайното, усвоявайки по-широк и обективен поглед върху нещата (предметите), се приближава към възплъщение на някакъв “идеал”, към образец, с който по-нататък през целия си живот ще трябва да съизмерва своите помисли и постъпки.

Целта на софистическото образование се е свеждала до подготовка на гражданите към живот в демократична държава, за възпитаване на преуспяващи ръководители, умеещи практически да се приспособят към съществуващия ред и знаещи как и кога трябва да се действа. В противовес на идеала на калокагатията софистите са издигнали свой идеал на “способния” и “силния” човек, търсещ (и намиращ) изгода във всичко, независимо с какво си има работа. Проблемът самопознание и самоусъвършенстване, който е централен за философията и пайдейята на Сократ – тук изобщо не се е поставял (да не говорим пък за ключовия за Платон проблем за Истината); заслужаващи внимание, усвояване (овладяване) и нарастване (увеличаване) се признавали само тези знания, които биха могли да се приложат на практика. В този смисъл софистите могат да се нарекат първи “прагматици” в образованието, а техните опоненти Сократ, Платон и Аристотел – радикални “антипрагматици”.

Софистиката, както и реториката, Платон е считал не за изкуство, а само за навик, или “умение” (ловкост), с помощта на която хората, “съобразителни и дръзки”, постигат поставените цели. Знанията и уменията, придобити при софистите, сами по себе си не представляват никаква ценност, но са добри като средство за нещо друго.

Не интересът към изучавания предмет, не заинтересоваността на познанието като такова, а повишаването на размера на разменната стой-

ност, осигуряването със знание – е главната подбуда (мотив) към получаване на образование. Принципът, по който получаването на знание е неотделимо от формирането на разума и даже от самата личност, остарява... и излиза от употреба. Знанието се произвежда и ще се произвежда за това, за да бъде продадено, то се употребява и ще се употребява, за да придобие стойност в новия продукт, и в тези два случая, за да бъдат обменяни. Въпросът, подходящ за професионалната подготовка и реализация на обучаваните, вече не е “Вярно ли е това?”, а “За какво служи това?”

Свършено очевидно е, че такъв род професионално образование в аспекта на полагане на целите се явява противоположност на пайдейята, та нали то вече изхожда не от “идеите”, а от “отделното”. Знанието се придобива “в частната собственост”, то се създава и натрупва като “капитал”, който се влага в дела и носи доход на неговия притежател. Ефективността, полезността и целесъобразността са трите съставляващи *causa finalis* на образованието в наши дни. Ако за достигане на практически резултати не се изискваха никакви специални знания, съвременният човек (доколкото знанието само по себе си не го интересува) би могъл с лекота да мине без всякакво образование. Щом като познанието в чист вид няма пряка практическа значимост, то е само за интелектуално занимание следователно може и без него. Трезво мислещите неософисти признават ценността на “чистото знание” и не отричат неговата относителна екзистенциална полезност, обаче в понятието “полза” тук се влага специфичен прагматичен смисъл. Тясната специализация е крайно нежелателна, но не затова, че тя ограничава възможностите на самоусъвършенстването, а по причина на това, че такова “сегментирано” образование в съвременните условия често се оказва малко ефективно и не позволява „да осъществиш желаната работа и да направиш кариера”.

Кои са основните принципи, от които се ръководи неософистиката, споделяща отговорността за сегашното състояние на образованието? Преди всичко човек трябва да знае достатъчно, трябва да умее да прилага знанието, да извлича от него полза, да го „материализира”. Ако образованието изключва възможността за такова материализиране на знанията, то се класифицира като практически безполезно и се отхвърля поради тази безполезност. Сама по себе си познавателната дейност (*ars pro arte*) вече никого не вдъхновява. “Човек трябва да бъде модерен на пазара на личностите.” Всеки се стреми колкото може по-изгодно да “продаде” себе си, за да може по-бързо и по-високо да се издигне по стълбицата в

кариерата. Разделението на труда засилва тази “пазарна ориентация”, доколкото работата става по-диференцирана. При индивида с умения, имащи решаващо значение, възможността да се пазари се увеличава. Ясно е, че подобен род нагласа, акцентираща вниманието върху преимуществата (относителни, а не абсолютни) на този или онзи навик, умение или „талант” (бъдейки талант вроден или придобит) противоречи на антиекзотерическия идеал на пайдейята и *Allgemeine Bildung*.

Учените и педагозите се оказват водени, вместо да бъдат водещи. Днес те са второстепенни персонажи (казано по-точно “актьори”) в непрестанно ускоряващия се и поглъщащ (всмукващ) в своята орбита все по-голямо количество действащи лица интерактивен процес на производство и трансляция на знания. Изпълнявайки социална поръчка, те “играят” ролята на обучаващи. Елитът на когнитариата е отчужден от образователната дейност – и от самата дейност, и от нейния продукт, знанието. Настоящата цел на образователната реформа трябва да бъде свалянето на това отчуждение: възраждане на “университетската волност” и безусловно възстановяване на деонтологическия статус на образованието. В успеха на такава реформа (в представата на някаква, възможна, антиреформа) най-малко е заинтересована технокрацията, узурпираща правото на когнитарите да се разпореждат с единствения ресурс, който те притежават – знанията²⁴.

Отделни изследователи на съвременния морал заемат още по-радикални позиции. За някои от тях софистиката не би била толкова забележителна и би останала само една от формите на теоретизиране, ако не съществуваше силна потребност на обществото от знание как да се постигне победа в политическия спор и в съда, от които зависят чест, власт, имущество. Днешните софисти са не толкова отделни личности, колкото огромни организации с гръмки и благозвучни наименования – наука, образование, средства за масова информация, потребител на чиито продукти е цялото общество, но преди всичко икономиката и политиката. Само така можем да си обясним как идеите на такива мислители като А. Смит, а след това на Д. Рикардо, а в наше време на М. Фридман и Ф. Хайек, се възпроизвеждат и повтарят като митове от милиони “учени” и “неучени” хора. Когато не стига мъжество да погледнеш правдата в очите, когато няма способност да се обясни истината за абсурдите в ставащото, то именно тогава се произвеждат “лъжи”, фалшифицира се действителността и миналото, фабрикуват се митове, идеологеми, фалшиви и утопични лозунги, визии, мисли, девизи, магии, мистики и т.н.

“Какво да се изучава или изследва?” – ето въпросът, на който всяка наука трябва да даде отговор, ако тя служи на истината. Но може ли „науката“ да служи на истината, ако на нея ѝ се плаща само за това, което има статус на “практическа полза” или обяснява действията на управляващите, силните, успелите, победителите. А степента на полезност се определя от този, който има пари. В резултат на това, знанието, изготвено по вкус на потребителя, се подкрепя с научни изводи и решения или се оправдава.

Разбира се, и сега има блестящи учени, мислители, философи – историци, политици, икономисти, геополитици, социолози, педагози, културолози. Но не всички са безкористни служители на истината. В търсене на популярност и слава, много от тях са политически и идеологически ангажирани. В желанието си да “служат” на науката, държавата, “своята” партия, те се преобразуват в нови роли (съветници, експерти, консултанти, министри, президенти, партийни лидери, информатори, държавни служители), но не като безкористни служители на правдата и истината, а като меркантилни и креатурни чиновници, верни на своя работодател, вживяващи се като “независими” учени във властовите и политическите структури. Днес съществуват безброй правителствени и “неправителствени” аналитично-информационни и изследователски центрове, институти, сдружения. Но те са заети с търсене на собствени истини, които са удобни на социалния възложител и поръчител. А науката е форма на съществуване, начин на преживяване и реализация на амбиции. Бизнесът се намесва в полза на политически или партийни лидери и централи в политическите избори и войните, при изработването на политическите програми, прогнози, рейтинги, при създаването на имидж, при мониторинга! Какво място може да има тук науката и истината, освен полза!? Какво образование предлагат различните образователни организации, агресивно рекламиращи и обещаващи “европейско образование” или “образование за XXI век”?! И тук въпросът за това, какво знание е необходимо, на какво да се учат обучаваните, се решава от гледна точка на практическата полза – полезността се измерва в пари. За съвременния бизнесмен не е важно какъв човек ще привлече на работа, не са главни неговите знания, умения, образованост, а какви доходи – полза може да се извлече от него. Този манталитет води до превръщането на човека във функция на производството, до обезценяването на образованието и истината. На бизнесмена не му е

нужен “образован” човек, а обучен. В този смисъл нашият псевдопазар се противопоставя на образованието в неговия истински смисъл.

Абсурдите в нашия живот преминават всякакви предели в съвременното общество в резултат на действието на такива гигантски сили, каквито са Интернет, масмедите, информационните и електронни технологии. Тук главното в знанията не е дълбокия смисъл на събитията и явленията, а какво ще кажат, как да го кажат и покажат, т.е. софистиката в нейния изначален, класически вид. Новостите и информацията са стока. “Информационният поток” има важно значение, само ако той привлича потребителя (читателя, слушателя, зрителя). По-нататък е “опаковката” на информацията. Нейната задача е да поразява, да предизвика сензация, да впечатли, да сугестира, да манипулира, като се използват истини, полуистини, лъжи. Цинично, но честно звучи мнението: “Не е важно какво става в страната, на улицата или в залата. Важно е какво и как ние ще покажем. А ние показваме това, което е интересно според нашите разбираня. Това всички ще го научат и ще го знаят. Можете да считате, че нищо друго повече не се е случило”. Голяма част от зрителската, читателската и слушателската аудитория е по-склонна да вярва и да постъпва по съответния начин, който и предлагат масмедите, а не науката като символ на знанията и истината²⁵.

Безспорно, необходимо е да се покаже до каква степен всеки модел на поведение е обусловен от типа социокултурно общуване. Необходимо е, но съвсем не е достатъчно. Трябва да се изясни и психологическото му значение, да се отговори на въпросите: защо от множество аналогични модели човек избира именно този или тези? Може ли всеки избор, отношение, поведение да се обясни изключително и всецяло със социално-икономическата и властова необходимост? Как и доколко е възможно волята за власт да определя насоките, стила и техниките на комуникация и общуване? В действителност икономическият интерес, разбира се, безусловно определя конструкцията на общуването, на комуникативната изява, но в границите на субективните възможности на всеки свой носител. Човек има все пак относителна свобода да композира своето поведение даже в рамките, налагани от собствения му властови статус.

В известен смисъл софистическата еридика е комплексна форма на съмнения и софизми, ирония и пародии и се проявява между властта на манипулацията и информационната цивилизация. Властта на мани-

пулацията се олицетворява от субекта, действащ в името на волята за власт, а цивилизацията – от това, което идва от науката и философията. Но извънредното преувеличаване ролята на манипулацията може да опустоши комуникативната култура и самото общуване. Всяка манипулация има както своя логика, граматика и композиция, така и мяра на поносимост. Наивно е да се мисли, че може да бъде забранена и преодоляна манипулацията. Може да бъде ограничено нейното влияние, може да се уравни вкуса към нея чрез другите възможности на еристиката, чрез тяхната “логически гарантирана” полезност.

В последните десетилетия с голяма острота се поставя и обсъжда въпросът за манипулацията в публичния диалог, за ролята на комуникативно-техническия прогрес при манипулирането на човешкото съзнание: доколко човек може адекватно да се адаптира към динамичните глобални комуникации, доколко морално (не)допустима и психически (не)поносима е манипулацията. Около отговора на нравствената дилема дали тоталната комуникация ще се окаже „благо или проклятие”, се разгръщат незатихващи полемики. Въпреки наличието на сериозни, противоречиви и парадоксални мнения, все пак сред учените преобладава основателното становище: глобалната комуникация е благотворно явление, но и ефектът от неправомерното използване на комуникативните резултати е реална опасност с непредвидими последствия. Ограничаването и предотвратяването на неправомерната употреба и злоупотреба с информационно-комуникативните технологии и техники е в зависимост както от човешките желания, воля и действия, така и от социалните и управленски обстоятелства.

Недобросъвестното прилагане на комуникативните и еристичните техники е неспособно, разбира се, да компрометира самата идея за глобална комуникация. Няма съмнение, че полемичното изкуство е интересно и важно средство за достигане на взаимно разбиране между хората, за задълбочаване знанията за света на комуникациите. Еристиката представлява ценност не сама по себе си, а като средство за постигане на определени цели. Независимо от това, че размишленията за същността и съществуването на еристиката да са полемични, то тя е обърната към човека като субект на комуникативната култура и ориентирана в крайна сметка към съзнателната практическа дейност. Не е нисък консенсусът по този въпрос, дори и сред извъннаучните, но сравнително компетентни среди.

2.3. ЕРИСТИКАТА КАТО ФИЛОСОФСКО-СОЦИОЛОГИЧЕСКА КАТЕГОРИЯ

Полемичното изкуство винаги е било неотделима част от комуникативната култура. Още повече, че типът комуникация, характерен за един или друг етап от човешката история, може да бъде определен в това число и по типовете полемика, доминиращи в този период.

Полемичното изкуство и теорията за него – еристиката, съществуват изцяло и дълбоко свързани с развитието на древногръцката реторика, етика, естетика, политическа култура. Те взаимно се обогатяват в продължение на векове.

В античната епоха едни разбират общото между ораторското и полемичното изкуство като умение на човека да внушава, други – като способност на човека да убеждава, едни виждат в него изящна художественост и красота на речта, други – съвършена логика, необоримост на доказателства, които придават сила на словото. Навярно може да бъде и едното, и другото заедно, разбира се, в определена хармония. Вл. Татаркевич, който изследва философските и естетическите традиции на древна Гърция, предлага една впечатляваща съпоставка. Той съчетава умерено двете противоположни традиции: Сократ, Платон, Аристотел – Горгий, Исократ²⁶.

Условия за възникване на еристиката се формират в античния свят не само като следствие на бурно развиващото се ораторско изкуство и опиращите се върху него рецептурни реторично-полемични знания и техники, а в резултат от наличието на цял комплекс от социално-исторически фактори, модифицирали формите на комуникативна и управленска дейност и обусловили появата на философското отношение към действителността в неговата спекулативно-умозрителна “софистицирана” форма.

В процеса на историческото създаване на еристиката все повече се усложняват отношенията между нея и всекидневното полемично знание и умение. Това отношение започва в по-голяма степен да се опосредства от развиващото се систематично обучение на софистите и постепенното (макар и бавно, епизодично и постепенно) внедряване на еристиката в социалната комуникативна и управленска практика.

Ние приемаме и отстояваме тезата, че еристиката, разглеждана като учение, като специална теория, може да бъде наука. Тя заема определена гранична позиция между философията и реториката, логиката и

естетиката, лингвистиката и психологията, социологията и политологията. Полемичното изкуство има възможност чрез еристиката да използва науката, която засилва неговата комуникативна и социална действена роля.

Еристиката активно стимулира цялостното развитие на човека, преди всичко развитието на неговата комуникативна култура, контактност, емоционална отзивчивост или дистанциране. Разбира се, философската еристика стои на неизмеримо по-голяма висота в сравнение с толкова сложната многообразна комуникативна техника на всички други нива на човешката жизнестойност. Тази разлика е в усъвършенстването на механизмите на общуването на хората и богатството на информацията. В продължение на хиляди години философската еристика, придружена с разнообразни методи и твърде развити манипулативни техники, обслужва конкретните изисквания на конкурентната социална практика. Тя не може да не отговори на изискванията на по-динамичните и развити форми на социална комуникация, на диференциращата се и усложняваща се по всички линии управленска практика.

Възникването и развитието на полемичното изкуство (както всяко изкуство) и теоретичното знание за него – еристиката, е обективен исторически процес, който се подчинява на определени закономерности. Неговото значение ту нараства, ту намалява от една епоха на цивилизацията към друга. Това естествено предизвиква появата на основателния въпрос: защо полемичното изкуство се развива неравномерно като комуникативно явление в хода на културната история?

Повечето изследователи стигат до извода, че реториката и еристиката имат простор за развитие там, където съществува бурна социална динамика (макар че не всички те употребяват термина еристика). Това са демократичните страни. Целият въпрос е наистина в реалните и неизчерпаеми възможности за избор на една или друга социална позиция, на едно или друго решение на политическа или управленска задача, в по-широк смисъл – културно-комуникативната задача. Ораторското и полемичното изкуство се обезсмислят, когато пред хората липсва ситуация на алтернатива, изискваща решение. Става дума за периоди, когато няма какво реално (демократично) да се избира, когато (не)допустимото поведение е строго регламентирано и санкционирано²⁷.

Като важно средство за публично проявено съмнение, възражение (разискване), критика, свързани със социални проблеми, полемичното изкуство несъмнено изпълнява в последна сметка социална и управ-

ленческа функция. То е част от системата, регулираща поведението на хората при една или друга сложна ситуация. Това определя неговата специфична комуникативна характеристика. Заслужава да припомним, че управлението е присъщо на сложни вероятностни системи, които не функционират еднозначно детерминирани, като някоя стереотипно действаща обикновена машина. Те имат пред себе си възможност да избират един или друг вариант на своето поведение при дадена ситуация. Това напълно важи за човека и за отделната, формална или неформална, малка или голяма, устойчива или неустойчива социална група.

В рамките на обективните закони на историческото развитие хората имат възможност да избират варианти на своето поведение, което зависи от тяхната светогледна, методологическа и ценностна система, от присъщата им духовна култура. Те могат да постъпват по един или друг начин, разумно или наивно, глупаво, целесъобразно или нецелесъобразно, произволно, като гражданска позиция, преценявана с оглед на обществения прогрес и дадените лични и групови интереси. Тъкмо тази постоянна обстановка на възможни алтернативи определя практически голямата роля на социалното управление в човешката история. То има за цел да повишава организираността на обществото, да изменя и направлява поведението на хората по посока на най-целесъобразните варианти, да регулира действията с оглед на оптималното реализиране на дадената социална програма.

За редица представители на комуникативната философия и култура ораторското и полемичното изкуство са част от така наречената управленческа технология. Те имат смисъл и оправдание, само доколкото възниква конкретно алтернативна ситуация в дадено общество, с други думи, доколкото една група хора е поставена в положение да избира определен вариант на поведение, на светогледна или ценностна позиция от редица обективно реални възможности. Тези изкуства стават напълно излишни и безпредметни там, където всяка стъпка на човека се диктува и регламентира, където липсва определена степен на свобода на волята. Като значими форми на комуникацията, те са несъвместими със социалната принуда, метод за превръщане на определена реална необходимост на общественото развитие в осъзната собствена потребност на човека и социалната група, средство за формиране на убеждения, за изграждане на масова ценностна система. Те изразяват определена тенденция, водеща към разбиране на социалните различия, противоречия не по пътя на насилието, а на основата на една вълнуваща, съзнателно и доброволно

възприета обща кауза, идея, програма. Дори нещо повече. Публичната реторика и полемика имат своята изходна методология, дълбоко заложена, макар и невинаги достатъчно изразявана хуманистична културно-историческа тенденция. Като не разчитат на спонтанната вяра или грубата сила, на незнанието или преднамереното заблуждаване, на страха или потискането на съзнанието, а на духовното въздействие, на логическите доказателства и внушението на красотата в играта, тези изкуства сами по себе си представляват уважение към човека, признаване на неговата свободна воля и правото му да избира.

Ситуацията на отделни възможни варианти, най-често изпъкващи като алтернативи, като някакъв повод за колебание в обществото, се проявява конкретно исторически. Тя възниква с определени потребности на хората. Изборът на вариант се осъществява своеобразно: между един вакуум в съзнанието и определена информация, която следва да го запълва, между една неопределеност и една определеност в познанието за света; реториката и еристиката са призвани да преодолеят колебанието, ако съществува, да превърнат пасивността и безразличието в дълбок интерес към новата информация, да придадат на масовата психика по-голяма умствена пълнота.

Разбираемо е, че алтернативна ситуация възниква и тогава, когато една група хора има определени политически, етически, естетически, общо казано, идеологически и светогледни възгледи, които са оспорвани, понякога разколебани от противоположни възгледи. Ситуацията може да съществува и в друга форма: имаме предвид случаите, когато масовото съзнание става обект на домогване на различни становища, идеи, концепции. Такава обстановка призовава човек не само да убеждава, да внушава, но и да дискутира, да опровергава. Борбата се води за спечелване на масовото съзнание, за компрометиране на противоположната, постоянно атакувана теза.

Умелата употреба на реториката и еристиката натежава силно върху неустановените още блюда на везните на мотивацията в една или друга посока, убеждава хората, внушава им да заемат определена гражданска позиция, да направят избор като активни участници в дадената конкретно историческа практика²⁸.

По дефиниция е ясно, че еристиката има за предмет логико-гносеологическите, естетическите и социалните обстоятелства на полемичното изкуство. Не винаги се разбира обаче, че те не бива да бъдат свеждани само до външната социална среда на полемиката, че не бива да бъдат

изпускани от внимание етическите, а и социално-психичните взаимоотношения между самите полемисти, между полемичните групи. Тези отношения са, от една страна, проводник на външните влияния, по-специално на влиянията на макросистемата на обществото. От друга, те са най-прекият социален фактор на чисто познавателната страна на отношенията между полемистите, в случая – на отношенията на (не)споделени съмнения, разногласия, критики. Като израз на социални отношения изобщо, съвкупността на социалните отношения между хората включва и атрибутивно присъщата на съмнението, разногласията, критиката тяхна социална страна. Тези отношения са познавателни, но същевременно те са и социални. У някои философи, а и социолози съществува предубеждението, че всяко разглеждане на познавателни отношения има гносеологически характер, че изследването на явления от кръга на полемичното изкуство ни прехвърля вече от социологията към гносеологията. По силата на това предубеждение съмнението, разногласията, оспорването, критиката не са смятани за предмет на социологическо разглеждане.

Всъщност както социалната обусловеност на съдържанието и динамиката на мисленето (т. е. повлияването му от обществената среда – средата и вън, и вътре в полемичната дейност), така и когнитивното отношение има социална природа. В него се изявяват и социални отношения между хората. Те се изявяват в съпричастността, притежанието и споделянето на мисловно съдържание, в социално-общностно формираната реакция на хората спрямо явленията от кръга на полемичното изкуство, във влиянието на техните социални позиции и роли върху това познание. Когнитивното отношение е сложна релация, в която „членуват“ както съмнения, критични мисли (идеи), така и прагматични нагласи на индивиди и социални групи; релация, която е образувана както от чисто познавателно-комуникативна, така и от социално-културна релационност.

Така е при специализираната и специализираща еристика – като служещи за образци, приети от дадена културна общност полемични принципи и положения, изходни за полемични инициативи. Така е при полемичната институционализираност в парламентарната и съдебната зала – като съгласуваност на критериите за уместност на проблемите и за определяне на подходящи полемични средства за тяхното решаване. Така е при идейно-познавателния конформизъм, нонконформизъм и антиконформизъм в политическите партии (групи) – като подвеждане, неподвеждане и противопоставяне на приспособителното подвеждане на

собствените образци на оценъчни ориентации под ценностите, санкционирани в политическата общност и група. Така е и при съгласуваното единомислие и разногласията в управлението. Те са нещо повече от съвпадането или от несъвместимостта на мисловни съдържания. Всяка власт (бизнес, политика, религия) отчита факта, че приемането и отхвърлянето на идеи създава социални структури между хората.

Разбира се, познавателен център на еристиката могат да бъдат не само идеи, полемични принципи и методи, а и стил на полемично (критично) мислене. Стилът е характерна черта на самите идеи и методи.

В същинския си вид методите на ефективна полемика несъмнено се базират върху някакво разбиране на съответните идеи, съмнения или на изразяващия ги стил. Наистина, основа на полемика може да стане и нерядко става стигащото до явно недоразумение неразбиране; все пак обаче, доколкото се остава в сферата на полемичното изкуство, се изисква поне някаква, и то не нищожна степен на разбиране (с пълна сила изискването да съществува разбиране важи за всяка комуникация). Безспорно, разбирането може да бъде: обикновено; позволяващо репродуциране на разбраното; позволяващо опровергаване. Но по-убедително би било следното типологизиране на разбирането: просто запознаване със съдържанието на идеята, без тя да бъде оценявана в истинностни термини и без да ѝ бъде давана стойностна оценка; дотук още няма и достатъчна база за никакво съгласие или пък несъгласие; възприемане на идеята с оценяването ѝ и оттам и със съгласие или пък с несъгласие; това означава едно по-дълбоко разбиране.

Като отчитаме възможното наличие на високостепенна, ясна съзнателност в социално-груповата страна на отношенията на съмнение, разногласия, критика и атрибутивното наличие на съзнателно, разбиращо възприемане в съдържателно-познавателната им страна, ще отбележим, че освен в съзнанието на хората, тези отношения се проявяват и в тяхното поведение. Само че не бива да се забравя: поведението съвсем не е обезателно и само нещо подсъзнателно. А осъзнаването е черта винаги на споделено мнение и на социално-комуникационно изяви съмнения, разногласия. В този смисъл съзнателността на съмнението, разногласията, критиката има действителен характер.

Съмненията, разногласията, оспорването, критиките са част от познавателно-оценъчния живот на всяка културна общност, който заема по право централно място в предмета на философско-гносеологическия и социологическия анализ на еристиката. Според нас те са, най-точно

казано, предмет на философията и социологията на полемичното познание, схващани като съществена и дори най-важна страна на полемичната култура. Когнитивният подход изисква социалните взаимоотношения в еристиката да бъдат разглеждани в тясна взаимовръзка с познавателните структури и познавателното съдържание; професионално-социалната и интелектуално-познавателната страна на полемичната дейност да бъдат изследвани в единство. Така еристиката бива изследвана не само в историко-философски, но и в културологичен и социално приложен план.

Има два типа връзка между философската (познавателната) и социалната страна в еристиката, и двата от които са предмет на социологическо разглеждане. Единият се състои във взаимодействието и взаимозависимостта между познанието и социалните свойства и отношения на полемистите – техните позиции, роли, организации, социални норми на поведение в публичните полемики, социалния контрол на полемичната дейност и пр. Другият тип връзка се състои в единството на чисто познавателните и социални феномени. Такова единно социално-познавателно явление са когнитивните отношения, в частност отношенията на съмнение, разногласия, оспорване, критика и съпътстващите ги емоционални преживявания. Именно при изследването на втория тип връзка между познавателното и социалното, при изследването им не просто във взаимодействие, а в органичното им единство, подходът е когнитивен, типично познавателно-социологически.

Когнитивният подход не подлежи на свеждане не само до чисто епистемологическия подход (приложим при изследване на идеалните съдържания), но и до по-широко разбиране философско-гносеологически подход (приложим при изследване на субектно-обектните отношения, на познанието в неговата осъществимост от субекта).

Когнитивните отношения са между хора и групи, но, по определение, именно спрямо феномените на познанието. Научнопознавателното съгласувано мнение, съмнение, разногласия, оспорване, критика не са нито просто и само познавателни, нито, разбира се, само „чисто“ социални явления.

Трябва да се подчертае, че понятието еристика е и социологическо, а не само логико-гносеологическо. Приемането на една еристика е въпрос на решение на научната и културната общност; еристиката съществува, доколкото е валидна за дадена общност. Анализирайки историята на еристиката, ние стигаме до извода, че ключово понятие в нея е не само това, за софизмите, а и понятията съмнение и критика. Ето защо

се изисква да се отделя повече философско-социологическо внимание на процеса, чрез който съмнението, разногласието (и по-специално критиката) се развива, поддържа и евентуално променя.

За разлика от твърде често срещаното, макар и „традиционно“, употребяване на термина „еристика“ за визиране преди всичко на връзката със софистиката, ние му придаваме друг, по-подходящ смисъл. Разглеждаме познавателната скептично-критична позиция в еристиката като съгласуваност на критериите за уместност на проблемите и за определяне на подходящи, ефективни полемични средства. С други думи, познавателната скептично-критична позиция е също социално явление; в един нестесняван смисъл всяка скептично-критична позиция е социална. Това би проличало и от дефинирането на най-общото понятие скептично-критична позиция като общностно прието преосмисляне и преоценка на някакво явление от човешката дейност, на някакъв неин продукт. Неправомерно е познавателната скептично-критична позиция да се третира от чисто гносеологическа гледна точка. Въсъщност тя включва заедно с интелектуалното съмнение и критика също и отношението (съгласие или несъгласие) на хората към това съмнение и критика.

Социалният аспект на еристиката е може би за първи път обстойно и същевременно по генерализиращ начин характеризирано в книгите на Н. В. Блажевич, Ф. А. Саливан и И. В. Хоменко²⁹. В тях се акцентира върху една неподлежаща на игнориране социална черта на полемичната дейност: общностното приемане (респективно неприемане) на едни или други принципи, методи и средства на полемично въздействие. Като подчертават, че еристиката е познание и за публично оспорване, наред с това Н. В. Блажевич, Ф. А. Саливан и И. В. Хоменко сами изтъкват, че не противопоставят концепциите от своите книги на известната книга на С. Поварнин „Спор: За теорията и практиката на спора“³⁰. Напротив, те посочват, че С. Поварнин, макар и лаконично, пледира за вземане под внимание на социалната природа на полемичното познание и е един от малцината по-раншни автори, схванали социалните отношения между полемистите като ключов фактор на еристиката.

Социалната природа на разногласията за еристиката е дори още по-несъмнена, отколкото за реториката. Те се състоят не просто в несъвместимостта на мисловните съдържания и взаимното отричане между полемичните принципи и методи, а в афронтиране от страна на теоретици и практики, представители на една или друга професионална група и общност на поддържаното от други учени, групи и общности. Подходяща илюстрация на такъв тип разногласия има в не една книга³¹.

Наистина, понякога в хода на дейността на културната общност разногласията могат да се изразяват и без открито афронтиращо отношение – в заemanето на друга, противоположна или пък само различна позиция по даден въпрос с прикрито или полуприкрито противопоставяне. Прикритата форма на оспорването не трябва да ни подвежда. То е налице не само тогава, когато е, така да се каже, формално изразено, а и тогава, когато се подразбира, когато е заложено в контекста.

Като отчитаме изискванията на скептично-критичния подход в културната и философска традиция³², ще подчертаем: Недоразумение е да се смята, че оспорващото, критическото отношение по въпроси на научното познание е предмет само на гносеологически анализ и, че за да премине той в социологически, трябва обезателно да се засяга и извънпознавателната критика (макар и пак в сферата на научната дейност). Критиката по въпроси на научното познание също създава обществени, а не само чисто познавателни отношения между учените или, по-широко погледнато, между критикуващия и критикуваните. В случая се абстрахираме от едно философско значение на термина „критика“, идентифициращо критическата роля на идеята, на знанието по самата им природа.

Обоснованото научно познавателно несъгласие е белег на естествено присъщия на научната общност демократичен вътрешен живот. То частично съвпада с проявлението на нормата „организиран скептицизъм“, изискваща нищо да не бъде приемано без и преди доказване, без доверено установяване.

Основна характеристика на еристиката в социологически план е нейният общностен характер. Тя е публично познание и дейност. Ние обръщаме внимание върху обусловеността на тази характерна черта на еристиката от необходимостта полемистът да комуникира своите постановки и резултати и да ги направи приемливи за другите хора. Обективността и логическата рационалност имат значение не просто за изолирания индивид, а в социални рамки, при споделянето на опит и мнения. Затова сред формите на комуникативната култура еристиката така определено се стреми към скепсис и настоява за обоснован консенсус. Установяването, поддържането и развитието на ефективни комуникативни и управленски решения изисква познавателно-оценъчните факти и теории да изживеят период на критично проучване и изпробване от други компетентни и безпристрастни индивиди и намерени за толкова убедителни, че да бъдат, ако не общоприети, то поне преобладаващо приети. Целта

на еристиката е не просто да увеличава информацията, да изказва непротиворечиви идеи; нейната цел е възможно най-широкият консенсус около рационалното мнение и прагматизма.

Както изтъкват някои автори, преобладаващата част случаи на конформизъм в историческия развой изразяват не толкова активно съгласие от страна на повечето хора по даден практически въпрос, „политика“ (policy) или положение, твърдение, колкото липса на широко разпространено несъгласие. Те търсят познавателните корени на този род единомислие в незнанието за съществуването на спор по въпроса и в неспособността да бъдат видени възможни алтернативи. В резултат се формира единомислие не като (достатъчно промислено, изпълнено с разбиране) съгласие с дадено положение при отхвърляне на несъвместимите с него, а „поради невявяване“ (by default)³³.

Като познавателно-социални явления съмнението, разногласието, оспорването, критиката играят изключително важна роля в еристиката. Необходимостта от тях произтича от това, с което се занимават управляващите или желаещите да управляват – създаването на относително устойчиви конкурентноспособни позиции. Тя се проявява в общностния и най-вече в управленския процес, в комуникативната дейност като цяло, в практическото използване на полемични знания за убеждаване и мотивиране, в съзнателната човешка практика, опираща се и върху еристиката. Познаването на еристиката е нужно при общностното оценяване на състоянието, посоката и хода на полемичното изкуство, при оценяването на полемичните постижения. Нужно е при съзнателното (а не спонтанно-емоционално) отдаване на признание към еристиката, което на свой ред укрепва консенсуса по основните правила на публичната полемика. За успешния културно-комуникативен напредък, осъществяван и признаван от културната общност, за самото съществуване на еристиката като форма на полемичната култура, се изисква преди всичко съгласие по изградените към даден момент основни – за полемичното изкуство изобщо и за съответната полемична сфера – принципи. Стремещът на учените-полемисти да приближават и уеднаквяват своите познавателни и комуникативни средства е закономерен. Ако полемистите нямат общ поглед върху проблемите и методите на своята дисциплина, отделното знание няма да намери мястото си в рамките на отстояваната позиция (в науката, културата, бизнеса), няма да има общи ориентири и насочващи линии в оценките за полемичната дейност, няма да бъдат предпазен щит срещу субективизма.

Обединяването на полемистите около постигнатите действителни културно-комуникативни ценности парира субективисткия произвол, отграничава полемиката от онова, което я деформира. Сам по себе си консенсусът не е висша ценност, за каквато го представят и преживяват много хора. Той може да се изгражда и около неистини, споделени заблуждения и неправилни методи. Затова трябва да се изхожда от примата на истинността, а не на единодушието. С този примат се обяснява и уникалността на ролята на съмнението именно в научния спор като една от формите (средствата) за постигане на истината и (или) победата. Другите – ненаучните спорове (проявени като дискусия, дебат, полемика и пр.), също не са чужди на рационалността и истинността. При тях обаче тези качества са все пак само една от основните съставки, докато при научния спор истинността и изискването за истинност са нещо кардинално и определящо във всяка насока.

Органичната връзка между научната истинност и съмнението (респ. оспорването) се състои в това, че когато съмнението е ориентирано към търсене на истината, чрез него научната общност и обществото приемат дадени истини и отхвърлят дадени неистини (респ., познавателно-оценъчни и комуникативни подходи). Тази връзка обаче не е осъществима в абсолютен вид. Но при всякакви условия усъмняването в името на истината е желаната цел. Съмнението и отрицанието, наред с конструктивната критика, са не само необходими, но и неизбежни за развоя на всяко познание и общуване³⁴.

Липсата на съмнение или на достатъчно пълно усъмняване, както и породените разногласия спрямо дадени въпроси или положения, съвсем не са сигурен показател за несъстоятелността, за неистинността (на тезата или контра тезата). А наличието на споделено мнение и съгласие, на определено единомислие не е гаранция за истинност. Тя не може да се измени чрез “гласуване” в авторитетни форуми (академична, съдебна, парламентарна зала). Средствата и критериите за установяването ѝ са от гносеологически порядък. Общото или преобладаващото мнение е само косвен и условен социологически показател за истинност.

Още на ранния етап от формирането на еристиката като когнитивна цялост особено ясно се проявява епистемогенната роля на скептичното съзнание като важна генетична гносеологическа предпоставка за възникването на полемичното изкуство. Скептичното съзнание изпълнява функцията на такава концептуализирана предпоставка, детерминираща (нормативно-методологически и предметно-съдържателно)

развитието на критичното съзнание не “само по себе си”, а в качеството си на компонент от еристиката. Детерминиращото въздействие на скептично-критичното знание чрез всекидневната и специализирана комуникативна дейност е толкова по-директно и определящо, колкото даденият етап от развитието на еристиката е по-малко отдалечен във времето от периода на нейното институционализиране като форма на комуникативната култура.

Общоизвестно е, че доминиращо направление във възникването на реториката и еристиката е развитието им като обособени сфери на системата за обучение и образование. Въобще “практическата” философия (проявена като диалектика, софистика, скептицизъм) като форма на комуникация е недостатъчно достъпна в своята абстрактна всеобщност при анализа на взаимоотношенията ѝ с останалите специализирани и всекидневни форми на комуникативната култура. За такъв анализ е необходимо разглеждането на полемичното и реторичното знание на различни (по-приложни) равнища. В отделни изследвания по история на комуникативната култура се предлага диференцирането на “зависими социални форми на комуникация” и “независими социални форми на комуникация”, а по-конкретно към тях отнасят: реториката и еристиката като фундаментално знание в някои професии; реториката и еристиката като предмет на преподаване; реториката и еристиката като част от философската, управленската, развлекателната и др. дейности; реториката и еристиката като институционализирани самостоятелни знания. Заслужава внимание опитът на К. Бредемайер да разглежда реториката, еристиката, черната реторика, рубристиката, диалектиката като различни начини на систематизиране на комуникативното знание и като закономерност в историческото развитие на комуникацията³⁵.

Съществува разлика в генетичната връзка между реторичното изкуство и отделните теоретически и приложни форми на полемичното изкуство. Ако реториката като форма на комуникативна култура включва в обема и съдържанието на “своето” собствено “рационално” отношение към света елементите на формирането се преди времето на нейната поява всекидневно комуникативно съзнание, ако при това тези елементи органично се “вплитат” в структурата на полемичното изкуство, без да бъдат сами по себе си “подложени” на съществена предварителна “обработка”, то съвсем различно е генетичното отношение между полемичното изкуство и възникналата в по-късен исторически период еристика. Действително еристиката не “открива” за себе си нова до появата ѝ,

неизвестна сфера от действителността; тя се насочва към обяснение на това изкуство, за което философите, риторите или пък всекидневното съзнание вече са предложили определено тълкуване. Полемичното изкуство и еристиката на ранните стадии от възникването на последната “действат” в едни и същи предметни области: на формиращата се еристика и на съпътстващата я диалектика и софистика.

Съществуват обаче някои съществени особености на софистичната форма на полемично изкуство, които по принцип изключват възможността за пряко заемане на елементи на всекидневното полемично изкуство от софистиката, включително и на началните фази на формирането ѝ. Тези особености са: наличието на собствена вътрешно определена философска база на софистичното познание (пряко или косвено свързана със социокултурния релативизъм); наличието на непрекъснато развиваща се скептично-критична структура в софистиката (и като знание, и като дейност); пряката зависимост от социокултурните отношения, изразявана чрез социалната стратификация; тенденцията към превръщане на софистиката в практическа философия, чрез която софистиката и еристиката изпълняват функцията си на обратна детерминация спрямо комуникативната култура.

На ранните етапи от историческото формиране на полемичното изкуство ролята на скепсиса, скептицизма и софистиката като нейни генетични гносеологични предпоставки е по-силно изразена, и то на тези равнища на формиращата се еристика, които имат непосредствен допир със социалната практика (преди всичко — в сферата на управлението). В условията на първите демокрации реторично-полемичното обучение постепенно се превръща от начин за изборително подготвяне на отделни индивиди в систематично и публично образование, което целенасочено въздейства и “обработва” всекидневното им комуникативно съзнание.

И все пак, в културната история продължават да действат редица фактори, които предизвикват или биха могли да предизвикат конформизъм със задържаща познавателния прогрес насоченост. Към тези фактори отнасяме някои същностни черти на характера на самото религиозно и светско (научно) обучение, които са не само традиционни, но до голяма степен са и атрибутивни. По начало то създава повече интелектуална конформност спрямо ортодоксалността, отколкото скептично-критична нагласа и научноизследователска позиция.

Култивирането на полемичното изкуство чрез еристиката, резултатът от процеса на “внасяне” на философското познание в полемичното изкуство не се изчерпва само с рационализирането на неговите първични структури. Под въздействието на философското знание (и преди всичко, на неговата приложни форми на диалектика, софистика, скептицизъм) в полемичното изкуство се формират нови ценностно-нормативни компоненти като комуникативни потребности, идеали, цялостен светоглед и др. Особено място в системата от социално-исторически фактори, влияещи върху механизма на взаимодействието на философското и полемичното знание, заемат обучението и образованието. Тъй като на всеки етап от своето развитие обществото е обективно заинтересовано неговите членове да притежават необходим минимум от полемични знания, то се заема с организацията на обучението им. Затова всяка образователна система осигурява усвояването на определен минимум от знания от всеки член на обществото не просто, за да бъде той културен и образован човек, а за да бъде пълноценен участник в социалната и културната дейност, всичките разновидности на която са немислими без притежаването на елементарен обем от комуникативни знания и умения.

Един от начините за “внедряване” на философските знания в полемичното изкуство е еристиката и нейната популяризация, която е специална дейност на обществото за организиране разпространяването на полемичните знания, исторически съпътстваща образователната дейност. Изучаването на еристиката като учебна дисциплина редом с реториката и философията е конкретен обект за социологията на знанието. Същевременно нейната същност поражда и редица въпроси, нуждаещи се от философско-социологически анализ. По-специално познаването на механизмите на взаимодействие между реторичното, полемичното и философското познание е от първостепенна важност за уточняване и обогатяване на “методологията” на убеждаващата комуникация.

Ние приемаме и отстояваме схващането, че чрез еристиката полемичното знание се издига до равнището на философското (диалектично, софистично, скептично) знание. Всъщност тя осъществява и представя отношението скептицизъм – диалектиката – софистика. Необходимо е да уточним: Популарното полемично знание не е и не може да бъде всекидневно знание. Всекидневното знание допълнително модифицира (а понякога и “вулгаризира”) популярното полемично знание съобразно своето специфично предназначение и функции.

Популяризацията и образованието (системното обучение) са взаимнодопълващи се в своите функции на “транслатори” на полемичното знание. Наред с организирано осъществяването, институционализирано въздействие от страна на обществото и управляващите върху рационализирането на полемичното знание, ролята на канал за взаимното проникване на двете форми на комуникативното знание изпълнява стихийното междуличностно общуване между хората. Общуването има характер не просто на “информационна обмяна” между хората. То е такова междусубектно взаимодействие, при което субектите не само си разменят, предават и получават информация, но усвояват, дообработват и продуцират нови знания и ценности. В общуването се отразява най-пълно индивидуално-процесуалното функциониране на полемичното знание. Ролята на общуването в процеса на разглежданото взаимодействие е първостепенна, поради това, че, от една страна, общуването е условие за формирането на индивидуалното съзнание на личността, а от друга – универсален механизъм за функционирането на културата, за развитието на формите на полемичното изкуство.

В сферата на междуличностното общуване се открояват такива социалнопсихологически механизми, чрез които се реализира активиране на полемичното знание, като: внушение; “заразяване” (подражание); убеждение. В условията на демокрацията, когато издигането на социалната активност на всички членове на обществото е поставено като една от главните задачи на самоутвърждаване, се извършва известно преобразуване на социалнопсихологическите механизми на функциониране на полемичното знание изобщо. Централен момент в това преобразуване е превръщането на убеждението в главен социалнопсихологически механизъм за въздействие върху полемичното знание на хората.

Социалнопсихологическите механизми в процеса на активиране на полемичното знание се “задействат” и реализират чрез такива устойчиви социалнопсихологически структури, като: традиции, навици, обичаи, слухове, обществено мнение, т. е. чрез разнообразните модификации на стереотипната форма на социална регулация. Чрез тях се осъществява трансляцията на отделни елементи от диалектичното или софистичното знание към полемичното знание “във времето” (традиции, обичаи) и в “пространството” (слухове). Като правило масовото полемично знание възприема дадено софистично указание не вследствие на фундаментално запознаване с всички аргументи и доказателства в негова полза, а затова, че постепенно почти всички членове на общността

свикват да смятат изводите му за непредизвикващи съмнение (те се превръщат в нещо общоприето и утвърдено за околните). Всекидневният полемичен разум признава диалектическите или софистичните принципи и указания не защото са му известни потвърждаващите ги аргументи, а най-вече поради това, че всички са свикнали да ги приемат за полезни, че навсякъде “се говори и пише” за тяхната ефективност или успешна манипулативност³⁶. Действието на стереотипните форми на социална регулация в известна степен “облекчава” възприемането на парадоксалните “истини” (правила) на съвременната софистика (преди всичко – манипулативните уловки) от полемичното знание.

Ролята на навика и традицията се проявяват и в това, че, дори след като полемичното съзнание усвои известни нови диалектически или софистични знания, то продължава да оперира с утвърдили се във всекидневната полемична употреба понятия, които преди са били заети от научния език, а сега вече са се превърнали в ненаучни в строгия смисъл на думата. Философи и философстващи (диалектици, скептици, софисти) многократно насочват вниманието към възможното, а понякога необходимо и неизбежно моделиране и манипулиране на общественото мнение, настроение, поведение. Редица автори напомнят, че, дори когато са въоръжени със съвременни научни обяснения и закони, хората не се отказват от обичайната употреба на думите, щом като дадени термини на всекидневния език достатъчно добре им служат в житейската практика. Тук именно се проявява една от специфичните черти на всекидневното съзнание – консервативността, инертността, трудното възприемане на новото. Характерно е, че “консерватизмът” на всекидневното съзнание е особено ясно изразен не в гносеологични форми на всекидневното съзнание (т. е. знанията, получили масово разпространение), а преди всичко тези негови слоеве, форми, компоненти, които се отнасят към социалнопсихологическата му специфика: вярвания, слухове, стремеж към необичайното, увлечение от фантастиката и т. н.³⁷

Поради инертността на всекидневното полемично знание, асимилирането на софистичните постижения от широката извъннауна аудитория е процес, чиято реализация винаги изисква известна историческа (времева) дистанция, която понякога се измерва с продължителността на живота не на едно, а на няколко поколения.

Откроява се и един друг процес: полемичното знание не само възприема скептично някои софистични представи; привиквайки с тях, полемичното знание със същото нежелание и вътрешен скепсис се

отказва от вече остарелите и преодолени полемични схващания. В този смисъл диалектиката, софистиката и еристиката са по-динамични: те са активни, при условие че е установена негодността на старата полемична “техника” и се е формирала по-точна и всеобхватна алтернатива. Истина, заслужава внимание философското откровение, изразено в констатацията, че “новите научни истини не побеждават по такъв начин: противниците им да се убедят и признаят грешката си, а най-често така: противниците постепенно измират, а младото поколение усвоява истината изведнъж”³⁸. Но ако философските прозрения в софистичното знание могат да се извършат само за десетки (и по-малко) години, то това е невъзможно да се твърди спрямо всекидневното полемично знание. Последното се запазва сравнително активно в по-продължителни периоди от човешката история, а софистичните знания, “навлезли” в него, остават общоприети и (не)явно прилагани, дълго време след като са преодолени от диалектиката.

Взаимоотношението между философията (диалектика, софистика), еристиката и всекидневното полемично знание е сложен и опосредстван от ред междинни звена процес. В монографията „Еристиката като философски проблем” са разкрити основните детерминационни връзки, формиращи механизма на взаимодействието между софистичното и полемичното съзнание³⁹. Но цялостният философски анализ на този процес изисква проследяване на конкретно историческата му социално-действителна детерминация в системата на комуникативната култура.

2.4. ЕРИСТИКАТА – НЕПОСРЕДСТВЕНА КОМУНИКАТИВНА НЕОБХОДИМОСТ (Някои тенденции в развитието на съвременното полемично изкуство)

Същността и постиженията на еристиката, в това число и описването на методите на манипулативно въздействие върху съзнанието на хората в процеса на тяхното взаимодействие, са намерили своето отражение в работите на автори от различни страни и култури в различни исторически периоди.

По принцип, по отношение на еристиката са възможни три различни типа дискурса: научен, собствено-философски (диалектически) и софистичен. Разбира се, всеки тип дискурс (анализ) има право на

съществуване. Още повече че днес модерните информационно-комуникативни технологии и техники предполагат и изискват интердисциплинарен подход към всяко явление. Според нас днес по отношение на еристиката преобладава софистичният подход. Софистиката, за разлика от науката, по-точно изразява преобладаващата потребителска нагласа на съществуване, общуване, управление. Безспорно е, че философията се занимава с размисъл – мислене – мисъл – смисъл, т.е. философията се занимава със смисъла. Но, не може да не се съгласим, че софистиката представлява не страничен клон на магистралното течение на европейската философия, а равностойна позиция в историята на мисълта, имаща немало преимущества пред общопризнатите видове рефлексии⁴⁰. Можем да допуснем, че нещо от софистиката има във всяка философия, както и чертите на софиста са уловими във всеки “истински” философ⁴¹. Работата тук, разбира се, не е в користолюбието на едните и безкористността на други. Нима образованите хора не изпадат в софистика при обсъждане на тези конкретни случаи, в които имат значение особените гледни точки, и нима ние не трябва да се придържаме към софистиката в ежедневието, ако желаем да вземем някакво решение и да действаме⁴². Самосъхранението и успехът в конкурентната среда търсят и намират възможност да се обясни и оправдае всичко желано (позиция, власт), намирайки аргументи за желаното и против нежеланото.

В историческото развитие на еристиката и полемичното изкуство се откроява два основни етапа, отличаващи се със специфични особености на проява на взаимоотношението между еристиката и полемичното изкуство: период на отделяне на еристиката като самостоятелна когнитивна цялостност; период на формиране и обособяване на еристиката като социален институт. Същността на историческата динамика на съотношението между еристиката и полемичното изкуство е в постепенния преход от предимно методологическо въздействие към предимно практическо (комуникативно, технико-технологическо) влияние на еристиката върху съзнанието на човека като субективен елемент на комуникативните отношения. След обособяването на еристиката като самостоятелна сфера на комуникативната култура именно вторият тип въздействие се превръща в решаващ социално-исторически фактор, специфициращ механизмите на взаимопроникване на еристиката и специализираното (и практически овладяваното) полемично знание. Степента на действие на този фактор особено се засилва на съвременния етап, когато се ускорява процесът на превръщане на еристиката в непосредствена комуникативна необходимост.

Демократичният начин на управление, основаващ се на мандатността на властта и публичния диалог, е съпроводен от рационализация на управлението на модерните информационни и комуникативни технологии. Тези процеси определят известна рационализация и формализация на обществените връзки и отношения, проявяващи се на равнището на динамичната комуникативна човешка дейност. По косвен път те засягат и социалната активност. Участието в публичния диалог е едно от условията за реалното самоутвърждаване на човека в обществото.

Изследванията, посветени на полемичното изкуство⁴³, показват, че основна тенденция в развитието на полемичната култура, обусловена от самата същност на културно-комуникативната среда, е тенденцията към култивиране на полемична активност на всекидневното съзнание на всички членове на обществото.

Върху тенденцията към рационализиране на специализираното полемично знание и умение оказват модифициращо и ускоряващо влияние някои особености и някои резултати на модерните информационно-комуникативни технологии. В обобщен вид те могат да се формулират като тенденция към интелектуализация и универсиализация на формите на полемичната дейност. Тя се проявява в качествена промяна в характера на основната за човека комуникативна дейност и в измененията в информационно-културната среда, в която тя се извършва.

Динамично развиващите се социокултурни отношения и технизираната социална среда са свързани с промяна в комплекса от критерии за „социално ценните“ човешки качества. В този комплекс все по-осезателно започват да се открояват оценки като: степен на професионализъм, информираност, ерудиция, критичност на мисленето, инициативност, оперативност, динамизъм, интензивност и нестандартност на мисълта и действието, лична отговорност, публичност на заеманата позиция, реторично-полемична убедителност в отстояването ѝ.

Решаващ фактор от социално естество за премахване на обективните препятствия по пътя на “рационализирането” на полемичната дейност е преодоляване на границата между равнището на модерното полемично изкуство и възможностите и потребностите на индивида за овладяването му. Условия за такова преодоляване се създават тогава, когато еристиката започне да се ориентира към интересите на цялото общество и когато обществото осигури оптимални предпоставки за прогресиращо развитие на полемичното изкуство.

Изходно положение при анализа на тенденциите на развитие на съвременното полемично изкуство е разбирането за неговия носител –

човека – като универсална същност, като съвкупност от всички обществени отношения. “Потенциалът” за развитие на човешката личност и нейната полемична активност не е нещо, намиращо се извън същностните сили на субектите, а той е заложен в богатството от възможности за усъвършенстване на конкурентноспособното битие на човека и, на първо място – на неговата първична и основна дейност – комуникацията. Комуникацията е една от основните сфери на самореализация на човека. Чрез усъвършенстването на комуникативната дейност като исторически определена форма на вътрешната си самореализация човекът постепенно преодолява границите на отчуждението и определя нарастващите степени на постигнатата свобода.

В този процес на комуникативно саморазвитие и “самоформиране” се откроява голямата роля на еристиката и полемичното изкуство. Прониквайки в съвременното публично общуване, еристиката изменя и усложнява самото съдържание на комуникацията, разширява (в рамките на дадените социални условия) сферата на самореализацията на човешката субективност и по този път обективно съдейства за преодоляване на постепенно опознаваната и практически овладяваната комуникативна необходимост. По този начин рационализирането и естетизирането, технизирането и прагматизирането на информационно-комуникативната сфера са неразривно и диалектически свързани помежду си процеси. Рационализирането на полемичната дейност потенциално съдържа в себе си възможностите за “култивирането” ѝ, осигурява условия за разгръщане на действителните творчески способности на субекта.

И така, културното “въздействие” на еристиката върху човека и формите на неговото полемично самоутвърждаване се осъществява преди всичко и в най-голяма степен чрез влиянието на публичния диалог и полемика по жизненоважните въпроси върху управленската дейност.

Усъвършенстването на комуникативната култура е процес, свързан с подчертания интерес към проблема за определяне критериите за оптималност на комуникативния процес и с реализирането на тези критерии както в границите на „чисто” познавателното философско-теоретично отношение към социокултурната действителност, така и в рамките на свързаните с него други разновидности на културно-практическото, комуникативно-технологическото и техническото отношение към света, „материализирани” чрез формите на човешкото комуникативно действие и поведение.

Усъвършенстването на полемичното изкуство се изразява в тенденцията към постигане на единство на информационно-когнитивните,

социално-културни, светогледно-нравствени и утилитарно-практически страни във всеки акт на съзнателната човешка полемична дейност.

Във връзка с разглеждания въпрос специално внимание изисква процесът на естетизиране на съвременната комуникация (и общуване), доколкото аналогичният процес в полемичното изкуство е в определена степен негово отражение и следствие. Под естетизация се разбира изместването на центъра на съвременната комуникация към изживяното естетическо удоволствие от човека, осъзнаването на възможността за овладяване на емоционалните преживявания при комуникацията, на нейните реторично-полемични въздействия, осъзнаването на единството на социокултурните и прагматични цели на комуникацията.

Въпреки очевидното коренно сходство в тези две основни трактовки за същността на естетизацията на комуникацията в съвременната литература, между тях съществува известна разлика. Макар че тя е разлика между взаимно допълващи се, а не взаимно изключващи се разбирания, нейното наличие е съществено в контекста на разглеждания тук въпрос за естетизацията и хуманитарността на полемичното изкуство. Според първия възглед естетизацията е обусловена и се изявява чрез социално причинени, но вътрешни за самата съвременна комуникация процеси, чрез нейната собствена логика на развитие. Второто схващане акцентира върху промяната в осъзнаването на същността на еристиката и мястото ѝ в обществената комуникация, на нейната естетизираност, на нейната свързаност, “потопеност” в социокултурното цяло, т.е. същността на естетизацията е видяна като процес рефлексивен, отнасящ се до самосъзнанието и самоутвърждаването на човека чрез съвременното естетизирано полемично изкуство и еристиката.

Естетизираното комуникативно съзнание оставя своя отпечатък върху полемичното изкуство, с което то непрекъснато си взаимодейства в процеса на динамичното производство и потребление на комуникативни продукти. За съвременното полемично изкуство особено значение има процесът на усъвършенстването от този тип, който засяга характера на синтетичните, интегрални форми на комуникативното съзнание като комуникативната култура, стилът на мислене, философско-методологическите принципи на комуникативното познание. Осъзнаването в границите на комуникативното съзнание на връзката със социокултурната цялостност, “проецирано” върху съвременното полемично изкуство, води до преодоляване на редица вкоренили се предразсъдъци на обикновения човек спрямо възможната манипулативност.

Процесите на усъвършенстване на комуникацията създават в съвременното рационализирано и естетизирано полемично изкуство обективни предпоставки за формиране на някои специфични негови качества и особености. Тяхната практическа реализация в индивидуалното съзнание на отделната личност изисква целенасоченото им изграждане. Преди всичко ефективността на полемичното изкуство предполага формиране качествата на специфично ценностно мислене на обикновения човек, несамо професионално с информационно-комуникативна управленска дейност.

Същността на ценностното мислене в сферата на полемичното изкуство е в култивираната способност за един нов начин на възприемане на другостта в полемичната дейност, за такова отношение към нея, което се различава от констативно-аналитическото познание. Този подход интегрира в себе си отношението към другостта като към предмет на познание, предмет на оценяване и предмет на действие. Такова “виждане” на нещата от полемичния опит синтезира в себе си знанието и оценката, когнитивното и прагматичното, информационното и емоционално-волунтативното. Полемичното ценностно мислене предполага, следователно, човешка съпричастност, субективна “съотносимост” към другите хора в процеса на познание и практическо действие.

За полемичното изкуство винаги е било характерно единството на познавателните, поведенческите, операционалните, комуникативните страни. Но съвременните условия, създадени от научно-техническата революция, която глобално рационализира производството на комуникативни технологии и техники, поставят нови изисквания към тези основни черти на полемичното изкуство и обективно водят до необходимостта от развитието им в качествено нова форма. Именно единството на процесите на динамично пазарно производство и потребление на съвременните комуникации е в състояние да модифицира полемичното изкуство по начин, адекватен на съвременните социално-икономически и културни условия.

Диалектическият синтез на тенденциите към технизация и по-широка достъпност на модерните комуникации и полемичното изкуство намира израз в един „нов” прочит на еристиката. Известно е, че изследванията на този феномен на човешкото познание и комуникативна практика забележимо се активизираха през последното десетилетие. Тук се базираме на становището, съгласно което еристиката е процес на нарастване на уменията да се усвояват, преработват и прилагат знанията в

индивидуалната и обществената полемична практика; повишаване на способността да се действа целенасочено, съгласно изискванията на отстояваната позиция и отчитане логиката на обективните връзки; придаване на повече рационалност на комуникативно-практическата дейност на човека.

Ефективността на полемичното изкуство предполага формирането в него на посочените характерни черти и прилагането им във всекидневната, конкретно непосредствена комуникативна дейност на субекта. Процесите на рационализиране и естетизиране не се изчерпват само с “рефлексията” на прагматичното съзнание върху човешката полемична практика. Определено значение имат индивидуалният и общественият полемичен опит и неговото осмисляне, приложният смисъл, онези елементи на рационалност, които не са непременно плод на еристиката. Очевидно е, че тези явления се отнасят към сферата на всекидневното прагматично съзнание. В резултат на протичащите в него процеси на търсене на безболезнено адаптиране и ефективно реализиране, в условията на динамични промени, се създават предпоставки за вътрешно съотнасяне и осъзнаване на единството на усвоените от всекидневното рекламно и научнопопулярно информирание представи и понятия с човешките цели и потребности, умения и способности.

Самостоятелен теоретически и практически интерес представляват подчертано прагматичната ориентация на съвременното полемично изкуство и евентуалните пътища за ограничаване на манипулацията⁴⁴.

И в предишните епохи еристиката и полемичните нововъведения са предизвиквали промени във всекидневното комуникативно съзнание. Очевидно е обаче, че днес тези промени коренно се отличават по своя динамизъм, мащаби и последствия. Ако човек овладее достиженията на съвременната еристика в условията на обичайното си житейско обкръжение, то това постепенно, но неизбежно ще се отрази върху общуването му със себе си и себеподобните.

Разширяването на дейностната сфера, върху която разпростира своето влияние еристиката, с необходимост води към демистифициране света на другите, на общуването, към осъзнаване ограничеността на едни или други норми, форми, униформи на общуване.

Но проникването на елементи от неопрагматизма и неософистиката в полемичното изкуство потенциално съдържа възможността за проява на своеобразни нови форми на манипулация, които са предизвикани именно от избирателното пренасяне на софистичните знания в

полемичното изкуство. Поради факта, че “овсекидневните” софистични знания неминуемо започват да се подчиняват на специфичните механизми на функциониране на полемичното изкуство, съществува възможност тези софистични знания незабелязано да се “обвият” с илюзорни когнитивни аберации. Възникващите ситуации са източник за появата на такива проблеми, които за равнището на всекидневното полемично съзнание на широката извъннаушна публика притежават непоклатимия авторитет на “автентични” комуникативни проблеми, но всъщност представляват тяхна имитация.

Една от причините за отделни деформации в представите на съвременното масово съзнание за еристиката се крие в сложния характер на съвременния механизъм за разпространение и потребление на културно-комуникативния продукт, който е дълбоко повлиян от развитието на средствата за масова информация. За едно или друго научно и комуникативно откритие днес обикновеният човек (и дори – научната общественост) научават първоначално от средствата за масова информация и от научнопопулярната периодика и едва след това – от специализираните научни списания.

Един от възможните начини за противодействие срещу подобни “деформиращи” тенденции е усъвършенстването на методологията и методиката на популяризиране на научните спорове, на информирането и осъществяването на публичните полемики и на полемичната активност. Защото именно системата за медийната популяризация на информационно-комуникативните продукти (а не друга информационно-транслираща система, като образованието, например) в преобладаваща степен формира (естествено, само при условие, че има надеждна база, осигурена от системното образование) общата картина на актуалните проблемни ситуации в общуването. Политиката на медиите е насочена към информиране на потребителите за актуални събития, към ефективна реклама на желани продукти, към участието в преосмислянето и преоценката на непрекъснато възникващите в динамично развиващата се комуникация нови знания и въпроси, към стимулиране на масов интерес към тях и формиране на своеобразен “полемичен вкус”, към светогледно и прагматично осмисляне на комуникативните открития и практики. Безспорно е, че разпространението на научни и философски (диалектически, скептически, софистични) знания сред хората е трудна задача и при нейното изпълнение е груба грешка да се смесват популяризация и вулгаризация.

Ръководно методологическо правило на съвременната еридика, което предпазва рационализиращото се всекидневно прагматично съзнание от наукообразни илюзии и деформации, е следното: да се постигне най-точно съвпадение между горната граница на достъпност на еридиката за масовото неспециализирано съзнание и долната граница на възможността за опростяване или по-голяма достъпност на тази теория за полемичното изкуство.

Съвременният образован и добре информиран човек е достатъчно добре запознат с трудностите, възникващи в развитието на комуникацията и в процеса на творческите културно-комуникативни търсения; той дори вече не се изненадва от необичайността и абсурдността на резултатите от информационно-комуникативното (медийно) обслужване. Но съвременното масово съзнание не притежава способността да диференцира възможното по принцип от невъзможното, даже за самата информационна институция, представена като медийна полемика. На него често му липсват критерии за разграничаване на „компетентността” на еридиката от манипулативната „компетентност”, т.е. способност да диференцира въпросите, които се нуждаят от научен отговор, от проблемите, чието решаване изисква промяна в социално-икономическата, властова, управленска позиция, както и критерии за отделяне на проблемите с научна постановка от редица квазинаучни и паранаучни проблеми, битуващи в сферата на всекидневното съзнание под формата на „наукообразни” въпроси.

Тези черти на прагматизираното масово съзнание свидетелстват за липсата на усвоена система от общи светогледни, философски и методологически представи, която единствено би му осигурила достатъчно верни критерии за разграничаване на диалектичната постановка на проблемите от псевдодиалектичната, недialeктичната и антидиалектичната. Такава система от светогледно-философски представи може да бъде резултат от целенасоченото приобщаване на обикновения човек към комуникативната култура, следствие от възприемането на едно обобщено, по същество диалектично, схващане за същността и развитието на полемичното изкуство като един от компонентите на многообразната социокултурна цялост, като феномен, който не е абстрактно-изолиран от човешката субективност, а е конкретно съпричастен към нея.

Показателен пример за насъщната необходимост от усъвършенстване на полемичното изкуство в съвременните условия ни предлага характерът на човешкото отношение към конкуренцията и общуването. Най-общото в индивидуалните и групови представи, очаквания и

преживявания на конкуренцията и общуването може да се опознава, осъзнава и управлява на равнището на специализираното полемично знание, предложено от еристиката. Утвърждаването на свободната инициатива, на пазарната конкуренция и запазването на общуването са процеси, чието регулиране изисква наличието на реторично-полемично майсторство; процеси, които се нуждаят от модерни комуникативни технологии, техники, от рационализирано управление. Стихийното изменение на общуването, което е останало доминиращо (и дори единствено) в продължение на огромни периоди от човешката история, всъщност е следствие от действието на всекидневното съзнание в неадекватна за неговата компетентност сфера. Въздействието на еристиката върху общуването е дейност, която винаги е представлявала единство на използване и изменение на публичната комуникация. Неосъзнаването на това единство, разглеждането на въздействието върху общуването само като използването му от човека е типично за функционирането на всекидневното съзнание в области, изискващи прагматичен подход, нуждаещи се от публично разискване за властта, подчинението, управлението (в конкретния случай – чрез т. нар. полемична активност, необходимостта от анализ, на която се осъзнава в последните десетилетия).

Оптималното управление на обективните тенденции в съвременното полемично изкуство към усъвършенстване и прагматизиране с необходимост следва да се опира на новите изменения в мотивационно-ценностната детерминация на познавателната и комуникативната дейност на съвременния човек. За личността от епохата на модерните информационно-комуникативни технологии е характерно обособяването на една нова потребност – потребността от ново знание за полемичното изкуство “като такова”, която е признак на едно ново качество на съвременния “масово-комуникативен” човек – неговата “комуникативна любознателност”. В непрекъснато диференциращата се и специализираща се система от познавателни мотиви на днешната личност могат да се отделят следните тенденции, които имат значение при „оптимизиране” на процеса на “внедряване” на философското (диалектическо, скептическо, софистическо) съзнание в полемичното: тенденция към увеличаване на относителния дял на вътрешните подбуждащи мотиви за професионално и общокултурно усъвършенстване и отчитане значението на външните контролиращи и стимулиращи фактори (материална и финансова заинтересованост, санкциониране от административен или неформален характер, престижност и пр.); тенденция към нарастване на избирател-

ната активност на личността в комуникативната дейност; тенденция към нарастване на “утилитарната мотивираност” на комуникативната дейност (т. е. на потребността от знания с характер на практически предписания за отделните видове полемична дейност). Последната тенденция “видимо си противоречи” с посочената по-горе специфична “комуникативната любознателност” на съвременния човек. Всъщност двете тенденции фиксират потребностите на личността от два различни типа комуникативно знание и умения. Измененията в мотивацията на полемичната активност на съвременния човек трябва да се отчитат в качеството им на неизбежно изискване за оптимална организация на дейността на такива “информационно транслиращи системи” в обществото, каквито са: образователната система; системата за научна популяризация; пропагандата.

Втората от посочените по-горе тенденции е свързана с един от съществените актуални аспекти на усвояване и прилагане на еристиката (или „овсекидневяването” на софистичното знание), огнаещ се до природата на манипулативното знание. Неговият дял в комплекса от комуникативни знания на съвременния човек непрекъснато нараства. Манипулативното знание е тясно свързано и с психолого-техническото умение. То е знание, осъществяващо непосредствената връзка между дейностното комуникативно съзнание и съзнателното комуникативно действие. Част от продукцията на съвременната еристика се овладява именно по пътя на етапното модифициране на теоретичното полемично знание в знание инструментално, операционално, пригодно за “пряка консумация”, за непосредствено прилагане във всекидневната комуникативна ситуация и в практическото действие. При такъв процес на трансформиране на знанието, последното, запазвайки своя философски характер, се автоматизира до равнището на реторично-полемично, техническо умение, необходимо за дадено специализирано практическо действие. В тази връзка трябва да се подчертае, че пред философите и методолозите се поставят редица нерешени въпроси: Възможно ли е общуване без манипулация? Колко манипулация може човек да понесе? Отговорите навярно надхвърлят рамките на адекватните на съвременното динамично общуване, прагматично мислене и действие.

Рационализирането и естетизирането на всекидневното комуникативно съзнание, “внедряването” на еристиката в него са една реална алтернатива спрямо т. нар. “мозаично съзнание”²⁴⁵ на човека от втората половина на XX и началото на XXI век, спрямо липсата на вътрешна свързаност и диалектичност на неговото съзнание.

Управлението на процеса “внедряване” на еристиката във всекидневното полемично знание изисква да се отчита принципното единство на знание и ценност в самата еристика. За да бъде адекватно присъствието на еристиката във всекидневното полемично изкуство, е необходимо в нея да бъдат в еднаква степен отразени ценностните предпоставки за полемичното познание и ценностните изводи от него. Целенасоченото развитие на комуникативната култура на личността в условията на научно-техническата революция и демократизиране на обществото е призовано в крайна сметка да съдейства за усъвършенстването на комуникативния тип личност – личност, чиято обективна социална позиция и “логика” на историческо развитие предполага единство на знанията и ценностите, на познанието и преобразуването на съществуването и общуването.

Развитието на комуникативната култура е неравномерен вътрешно противоречив процес. Първо, то се извършва с нееднакви темпове (с изоставане на едни от компонентите на комуникативното съзнание и изпреварващо развитие на други). Второ, комуникативното съзнание се развива в различни посоки, които се определят от детерминиращото въздействие на социалното битие, от характера на конкретната микро-социална среда и от степента на влияние върху него на специализираните форми на комуникативната и полемична дейност. Трето, темпът и посоката на развитие на комуникативното съзнание в условията на глобализиращо се общество във все по-значителна степен зависят от характера на управление на културно-комуникативния процес. Разнопосочното историческо изменение на комуникативното съзнание като цяло и на отделни негови елементи се фиксира чрез понятията “информационно-технологично съзнание”, “реторично съзнание”, “полемично съзнание”, “манипулативно съзнание”.

И така, стремителното развитие на полемичното изкуство и еристиката модифицира в една или друга степен всички форми, равнища и видове човешка комуникативна дейност, ориентирайки ги към научнообосновани и практико-приложни норми на действие, поведение и мислене. В резултат на този глобален процес се формират нови тенденции на изменение на всекидневното комуникативно съзнание. И преди всичко се открояват тенденции към скептично-критична, диалектична и прагматична активност⁴⁶. Но от факта, че в структурата на полемичното изкуство все по-осезателно и трайно “навлизат” преобразувани елементи на диалектическото съзнание, не следва, че от тази структура се елиминират напълно и окончателно онези равнища, за които са характерни

релативизъм, субективизъм, волунтаризъм. Изменението на съотношението между скептичното, софистичното, диалектичното знание в полемично изкуство намира израз в една по-различна пропорция между тях: философските знания, приспособени за “по-широка употреба”, придобиват все по-голямо “специфично тегло” в целия масив на всекидневното комуникативно съзнание.

Очевидният факт на тотално прагматизиране на полемичното изкуство предизвиква правомерните въпроси: каква е съдба на това изкуство? Тенденциите към рационализиране и прагматизиране на всекидневното полемично знание не водят ли към пълното “поглъщане” на полемичното знание от софистичното? Ще се опитаме да обосновем отрицателния отговор на тези въпроси. Основни опорни положения при това ще бъдат следните: многообразието на човешкото (дейностното) битие като източник и детерминанта на формите и равнищата на неговото съзнание; функционалната “незаменяемост” на софистичното и полемичното знание като форми на усвояване на действителността и равнища на комуникативното съзнание.

В редица публикации⁴⁷ многократно е подчертавано значението на многообразните отношения на хората към социалната активност и социалната управленска реалност като задължително условие за специфично прагматичния начин на съществуване. Според нас човек като активно комуникативно същество е носител на полемично знание, а като същество, ориентиращо се в непосредствено обкръжаващата го среда и приспособяващо се към нея, той е носител и на софистично съзнание. Когато се акцентира върху дейностната, активна природа на човешката същност, не следва да се забравя, че съществуването на човека и реализацията на неговата активност са невъзможни, без да се признава, че човек е едновременно ориентиращо се, приспособяващо се, конкуриращо се същество. Именно в качеството си на такова същество човек остава носител на полемично и софистично знание.

Разбира се, подобна постановка може да предизвика някои въпроси, нуждаещи се от изясняване. Преди всичко изглежда необосновано абсолютното противопоставяне на активно-преобразуващото и пасивно-приспособяващото, на креативното и репродуктивното в единната човешка дейност и разглеждането на софистичното съзнание като съзнание, обслужващо единствено приспособителното и ориентационното поведение на човека. Заслужава внимание постановката, че софистиката не е само “интелектуална измама”, изкуство да се убеждава и манипулира.

Тя е философски прочит на “грижа за себе си”, “норма” на мобилна прагматичност, реална алтернатива на други типове прагматичност. Като равнище на човешкото съзнание тя не е лишена от скептично-критична активност, проявяваща се в преодоляването на “наличното състояние” на съзнанието чрез разрешаване на проблемните ситуации, съпътстващи всекидневната конкретно непосредствена дейност⁴⁸. Полемичното съзнание се формира и развива затова, защото непрекъснато се възпроизвежда и променя индивидуално-опитното равнище на човешката комуникативна дейност, “снемаша” в своеобразна форма характерните конкретно исторически особености на всеобщата комуникативна дейност в различните ѝ форми и видове. Полемичното изкуство ще продължава да бъде неотменим атрибут на човешкия комуникативен свят, след като съществуват: индивидуалните “микро условия” за комуникативната дейност; формираните под тяхното директно въздействие единични (частни) интереси на субектите на тази дейност; такива сфери на комуникативната човешка практика, които по-трудно се поддават (и възможно: по принцип не се поддават) на пряка научно-теоретична и идеологическа регулация като отношенията, формиращи се в бита, в частния живот на индивидите, интимно-личностните комуникации в техните нравствени и психологически измерения. В съвременните условия подобна комуникативно-дейностна сфера, “възпроизвеждаща” всекидневното осъществяване на влияние над съзнанието на субектите си, все още остава. А продуктите на динамичното комуникативно-технологично производство не винаги могат да бъдат идеално усвоени от потребителите под форма, издигаща се над равнището на всекидневното им съзнание.

Ще трябва да признаем, че на фона на безспорно ускоряващото се “тотално” технизиране на съвременното всекидневно комуникативно съзнание трудно би могъл да се направи изводът, че автентичното (а не илюзорното) полемично изкуство постепенно отмира. Против тази теза съществуват и допълнителни аргументи. Не е имало и няма демократично общуване без публичен диалог и полемика по жизненоважните въпроси, без хора, които да са носители на полемична активност в търсене на истината, справедливото, полезното. Дори и онези от тях, чиято професионална дейност е пряко свързана с продуциране на информационно-технологични знания, притежават такива само в ограничената сфера на своята тясна информационно-комуникативна специалност. Отделният субект по принцип не може да бъде носител на всички комуникативни

знания в обществото дори при условие, че то обективно осигурява потенциалната им достъпност. По същия начин, в съвременното общество – в епохата на научно-техническата революция, едва ли съществуват и успяват хора, притежаващи единствено технологични знания, доколкото все по-значителна част от професионалната дейност на съвременния човек е пряко или косвено свързана с мотивацията, убеждаващата комуникация, PR, медиите.

Усъвършенстването, технизирането на информационните системи, ползвани от прагматизираното всекидневно съзнание, постепенното преодоляване на илюзиите, заблужденията и предразсъдъците в междуличностното и личностно-социалното общуване не водят до “изчерпване” или обезценяване на автентичното полемично изкуство. Полемичното и реторичното изкуство изпълняват и ще изпълняват своя специфична социално детерминирана роля; те са “функционално незаменими” комуникативни образувания. И едното, и другото имат самостоятелни познавателни и регулаторни функции в обществото. В резултат от развитието на човешката комуникативна дейност, на засилващото се взаимовлияние между разновидностите на комуникативната култура, между реториката, еристиката и извъннаучните и нетеоретични форми на комуникативна активност, полемичното изкуство исторически се изменя, но не се измества от технизираното комуникативно съзнание.

Вместо заключение

Комуникативната култура предполага единство в многообразието, единомислие и разногласие, вяра и съмнение, постановка и решение, оспорване и критика – за разкриване нееднозначността на проблемите.

При анализа на полемичното изкуство и теоретичното знание за него – еристиката, ние достигнахме до следното заключение: Първо, последователността на разглеждането на етапите във взаимоотношението между ораторското и полемичното изкуство се определя от реалния исторически процес на тяхното формиране.

Второ, обособяването на еристиката като отрасъл в комуникативната култура се предхожда от обособяването ѝ като самостоятелна когнитивна цялост в условията на динамичните социокултурни промени.

Трето, при разглеждането на влиянието на диалектиката и софистиката върху характера и развитието на еристиката би било погрешно и дори наивно да се търсят следите на това влияние на равнището на отделно правило или дори на равнището на частен метод от изолирана

област на знанието. Очевидно тук става дума за това, как и до каква степен философията (диалектика, софистика, скептицизъм и др.) на хората от дадена епоха е в състояние да определи кой и как детерминира общия характер на развитието на еристиката на същата тази епоха, намира ли философията и по какъв начин намира отражение във фундаменталните принципи и господстващите нагласи на полемичното изкуство (в техния нормативно-методологичен и предметно-съдържателен аспект) и има ли конкретно историческото софистично познание някаква връзка с общите насоки и тенденции на развитие на еристиката.

Четвърто, анализът на влиянието на еристиката върху особеностите на исторически даденото реторично познание също би бил методологически неправилен, ако се основава върху отделни факти или примери за това, че еди-кой си еристичен факт (метод, принцип) е известен на оратори и публика. Очевидно е, че трябва да се анализира полемичната култура като едно по-широко понятие, чрез което е възможно да се представи специфичността на всяка исторически конкретна комуникативна форма (реторика, еристика, майевтика) на усвояване и овладяване на социокултурните различия, противоречия, парадокси на равнището на всекидневния (не)професионализиран комуникативен опит.

Ние отстояваме тезата, че духовно-практическото отражение на обобщения социален и индивидуален комуникативен опит на субекта от дадена културно-историческа епоха в своя (не)диференциран и (не)специализиран вид може да се фиксира с достатъчна степен на адекватност и чрез понятието “еристика”.

Известно е, че понятието “еристика” възниква във философия на комуникацията и по-конкретно появата му е свързана с анализа на методите на полемичната дейност. В последно време това понятие започва ефективно да се използва и да играе спомагателна методологична роля при разглеждане на различни проблеми на комуникативното знание (приложна логика, психология, културология, изкуствознание, литературознание, лингвистика, социолингвистика, семиосоцио-психология, конфликтология и др.). Очевидно понятието “еристика” се отнася към онези пределно широки понятия, които могат да се окажат методологично продуктивни при използването им като обяснителен принцип в изследването на разнородните продукти на комуникативната и философската култура, на тяхното изменение и взаимовлияние.

В първоначален и най-общ смисъл е достатъчно да се посочи, че чрез понятието “еристика” се отразява синтетичното състояние на “потре-

бените” продукти на комуникативната култура в историческия тип конкретна социално-културна ситуация. Това понятие акцентира върху съвместното функциониране на отделните специализирани форми на общественото съзнание на равнището на (не)професионализираното полемично знание. В еристиката синтезирано се фиксират “последствията” от “съвместното съществуване” на комуникативните продукти в релацията власт и подчинение, на модела на управление на конкретния тип общество. Като относително завършена “равносметка” на типа комуникация на обществото, еристиката е резултат от “преработването” на продуктите на формите на общественото съзнание в полемичната дейност на хората. Еристиката кумулира социално историческия опит от практически-комуникативното усвояване на действителността. Тя е своеобразен общ показател за характера на взаимодействието между философско-теоретичното и реторично-полемичното знание. Като интегрален образ на комуникативната реалност, еристиката не се обективира самостоятелно. Характерните за нея представи и идеи съществуват в обобщен вид в съзнанието на конкретно историческите социални субекти. Елементите на еристиката са “разсеяни” в многообразието от форми – в различните типове знания и ценности, в представите и образите (художествени и религиозни), в идеологическите конструкции, в нормите на интелектуална дейност и стандартите на поведение.

При разглеждането на формите на публична комуникация и специфичното място на донаучните, протонаучните и научните знания в обществения организъм понятието “еристика” дава възможност да се анализира опосредстваното влияние на всички извъннаучни фактори върху развитието на полемичното знание, да се схванат като елементи, включени в едно цяло, всички онези своеобразни “импулси”, които полемиката получава от съпътстващите я сфери на комуникативната култура и от (не)институционализираните (“първични”) образувания на съзнанието.

Еристиката фиксира обстоятелството, че в различните исторически епохи хората възприемат и осъзнават своите интереси по специфичен начин, организират своите знания в особена форма, ръководят се от собствени, исторически обусловени ценностни критерии. Въвеждането на такова понятие е правомерно и поради факта, че то дава възможност продукти на отделните отрасли на комуникативната култура да се разглеждат не като изолирани, а като включени в широк културно-социален контекст.

В еристиката се отразява с най-голяма степен на адекватност единството между обособените форми на конкретно историческия тип комуникативна култура и техните продукти. Една от проявите на това единство се открива в аналогичността на знанията и ценностите (по форма и съдържание), “произвеждани” от различните отрасли на комуникативната култура. Предизвиква интерес конкретизацията на положението, че конкретният тип знание за полемиката винаги може да бъде открит и в други области на комуникативната култура извън самата еристика, т.е. той функционира в разклоняваща се система от социално обусловените и оформени комуникативни отношения. Еристиката не е сума от прякото влияние на елементите, особеностите, “образците” на логическото, естетическото, етическото, реторичното знание и т. н. Тя е синтетично тяхно отражение, пречупено през призмата на социокултурните интереси на субектите, реализирани в спецификата на тяхната прагматична дейност.

Еристиката въздейства върху комуникативното съзнание не само и не толкова директно, колкото “инверсно”, чрез своето отразено въздействие върху другите форми на духовно и практическо-комуникативното усвояване на действителността. Реторичното изкуство не “контактува” пряко с “чистата” еристика, а с нейната културно-комуникативна проекция, с този образ на полемичното изкуство, който функционира в другите отрасли на комуникативната култура (философия, морал, изкуство и т.н.) и който отразява мястото на еристиката в културната цялостност. Следователно, реторичното изкуство възприема влиянието на елементите на полемичното изкуство също не в “чист” вид, а често – в тази форма, която им придават другите отрасли на комуникативната култура чрез своеобразните “вторични” образи на еристиката. Полемичното изкуство “влие” върху реторичното не толкова чрез усвояването на съдържанието на научните публикации (за логико-гносеологическите, естетическите и социалнопсихологическите аспекти на еристиката) от широката (извън)научна публика, колкото чрез онези нагласи около еристиката, които съвсем не са еднозначно свързани с това, което се предлага от самата еристика, но които във всеки реален момент от времето са проводник на въздействието на реториката върху еристиката и на еристиката върху реториката.

И така, съдържателната, конкретно историческа комуникативна връзка между полемичното и реторичното изкуство се осъществява чрез еристиката. Въпреки че върху нея се проектират продуктите на всички

специализирани духовни дейности, особено място заемат компонентите на софистичното знание. Като исторически продукт на съвкупността от определени социални и културни обстоятелства, вплътени в непосредствено практическата, комуникативна дейност на хората, софистичното съзнание е своеобразно самосъхранение в света на “неограничените възможности”, а в прагматичното съзнание е съсредоточено всичко онова, което образува основата (почвата) на комуникативната култура на обществото.

Еристиката изпълнява своеобразна транслационно-кумулятивна функция в публичната комуникация на обществото, т. е. функцията на приемствена връзка между сегашния и миналия индивидуален и обществен комуникативен опит. Тя е неразделна част от характерния за човешката култура въобще специфичен “комуникативен механизъм”, чрез който се осъществява взаимодействието и взаимовлиянието на комуникативния опит и знанията на различни поколения хора. Благодарение на действието на този механизъм не е необходимо всеки отделен индивид да изпита лично всичко от своя комуникативен опит; неговият индивидуален опит може до известна степен да бъде заменен с резултатите от опита на редица други хора. От еристиката или полемичното изкуство, формирало се в дадено общество, човек се ръководи в комуникативното си поведение, с помощта на образуващите я категории той подбира постъпващите от външния свят импулси и впечатления и ги преобразува в данни на своя вътрешен опит. В полемичното изкуство съществуват своеобразни културни пластове от знания и ценности, съхраняващи се на равнището на всекидневното комуникативно съзнание. Те представляват своеобразен потенциален “резерв”, от който се „подхранват” специализираните форми на полемичното изкуство, в това число – и еристиката.

Еристиката изпълнява функцията на особен род “стандарт” (исторически преходен, но инвариантен за дадената епоха), който фокусира стереотипизираните и масовизирани форми и операции на преобладаващия в културно-историческия период тип полемична дейност, на характерните полемични знания и ценности. Еристиката и полемичното изкуство (като неин основен структурен елемент) отразяват моментите на устойчивост и запазване в процеса на функциониране на социокултурния комуникативен механизъм. Така върху “основата” на всекидневната полемика израстват “невсекидневните” (научни, художествени, юридически, политически и пр.) полемики, които отразяват общите кул-

турно-исторически особености на специализираните форми на комуникативно съществуване. Чрез тях се формират “еталоните” на скептично-критическата дейност в сферата на полемиката, реториката, философията и т. н. Усъвършенстването на комуникативната култура намира израз в приемствеността на тези полемични “еталони”, на базата на които се формират нови комуникативни “стандарти” или се реформират старите. Така постепенните изменения обхващат и полемичното изкуство: наглед изцяло “формализираната” еристика се оказва също “въвлечена” в ритъма на динамични комуникативни процеси, а реторично-полемичните “еталони” се превръщат в културно-комуникативни “стандарти”.

Основните представи и понятия на еристиката, “задаващи” на конкретно историческия субект цялостен образ на полемиката, са предизвикателство спрямо комуникативната култура и всички нейни образувания, формиращи се в даденото общество. Затова в разнообразието от комуникативни знания на индивидите и групите се открива една универсална основа от общозначими полемични представи и понятия. Без отчитане на тяхното значение е невъзможно едно или друго обяснение на построяването на някои комуникативни теории – философски, естетически, политически и други концепции. Еристиката отразява особеното за всяка епоха виждане на полемиката, което доминира в съзнанието на хората и постепенно придобива силата на норма.

Еристиката се проявява като своеобразен “логико-гносеологически контекст”, имплицитен за всеки род полемична дейност и често слабо осъзнаван от субекта на полемичната дейност. Той оказва своето влияние върху всички аспекти и етапи на формализиране, като се започне от избора на проблемите и начина за поставянето им и се стигне до маниера на излагане на получените резултати и формата на дискутиране по тях. Еристиката изпълнява обща конструктивна и регулативна функция по осигуряване на оценъчно-ориентационната дейност, дори и в такива специализирани комуникативни сфери като PR изследването, медийното обслужване и др.

Понятието “еристика” е тясно свързано с понятието “комуникативна активност”. Последното отразява социалнопсихологическия компонент на прагматичното отношение към общуването, емоционалната и прагматична “доминанта” на онова своеобразно “диалогично поле” за разгръщане на скептично-критична, преоценяваща дейност, каквото представлява еристиката. Комуникативната активност като състояние на общественото съзнание притежава известна императивна сила по отно-

шение на индивидуалното съзнание, тя е „заразителна”. Като цялостно и неразчленено социалнопсихологическо образувание тя органично се „вплита” в съвкупността от социални условия, всекидневни ситуации и жизнени обстоятелства. В динамичното общуване отделната личност като правило не диференцира субективно въздействието на комуникативната атмосфера върху собственото си съзнание и поведение.

В културно-исторически план еристиката се очертава като многопластова конструкция от представи, знания, нагласи, убеждения, мнения, илюзии, настроения, ценности, норми. Всяка от тях в известен смисъл може да отрича в една или друга степен и форма исторически предходната и да е отречена от следващата, но същевременно продължава да битува в новите времена в неизменен или модифициран вид. Последното обстоятелство обяснява своеобразната „устойчивост” на еристиката в който и да е времеви срез: тя се открива като избирателно натрупване на различни по „значимост” представи, които, обаче, запазват своето не разложимо единство. Подчертаното многообразие и противоречивост на проявите на еристиката е аналогична със „скептичността” на представите, знанията и ценностите в индивидуалното релативизирано съзнание. В тази негова особеност се коренят и възможностите за избирателно-прагматични полемични отклонения (манипулации).

В специализираната литература преобладава становището, че еристиката за всяка социално-културна система може да бъде построена преди всичко емпирично. Чрез априорно конструиране не може да се построи изчерпващ модел на съвкупността от всичките ѝ компоненти, а опитите той да бъде постулиран съдържат реалната опасност от отвлечено, екстравагантно философстване и изкуствено построяване на абстракции.

Ние споделяме становището, че е теоретически невярно и практически невъзможно да се изброят всички компоненти на еристиката, но може да се обособи един централен регулативен принцип, който организира по определен начин съставките на дадена еристика и благодарение на който тя не е просто сумативно цяло, а синтетично образувание, запазващо единството си в дадения културно-исторически период. Този принцип определя възприемането на еристиката от конкретната епоха, начините на ориентацията на човека в обкръжаващата го социална и културна среда. Принципът, който определя цялостния характер на дадената еристика, изпълнява ролята на най-обща социално значима норма, в съответствие, с което се организира отношението на човека към об-

щуването. В нормативния аспект на еристиката се крие аксиологическият потенциал на това понятие. Пределно общият комуникативен принцип, чрез който се систематизират и оформят представите, знанията, идеите и ценностите на еристиката, в крайна сметка е отражение на преобладаващите в дадената епоха форми на социална полемична практика, на характера на конкретно историческото дейностно отношение към света на социалните и екзистенциалните различия, противоречия, конфликти. Този принцип е системообразуващ спрямо господстващия тип комуникация като форма на прагматичното самосъзнание на личността.

Ролята на преходния характер на централния регулативен принцип се открива при анализа на закономерностите на историческото развитие на последователно сменящите се еристики.

В изключително сложното преплитане на идеи, представи, вярвания, знания и ценности, образуващи еристиката, централно място заемат елементите на софистичното знание, доколкото в него се фиксира пределно широкият познавателно-оценъчен и комуникативен опит, получен в процеса на професионализираната полемична дейност на индивидите. В развитието на полемичното изкуство се наблюдава явление, приличащо на това, което почти всеки изследовател забелязва в човешката история: отделните хора преследват собствените си съзнателно поставени цели, а човешката история е общата равносметка от разнопосочните индивидуални стремежи. Развиващото се полемично изкуство също е своеобразна “спирала” от знания, нагласи, действия. Генералната посока на развитие се определя от социалната комуникативна практика в нейната непосредствена всекидневна полемична форма. Но, равнището на полемичното изкуство зависи от степента на въздействие върху него и на различните форми на обществено съзнание, съществуващи в конкретния тип социални отношения и „наслояващи” своето влияние върху него чрез опосредстващата роля на доминиращата прагматична нагласа.

ЛИТЕРАТУРА

¹ **Андреев, Л.** Еристиката като философски проблем. В. Търново, Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий”, 2007, гл. 4, 5

² **Андреев, Л.** Софистиката в контекста на философската антропология. С., Парадигма, 2005, гл. 1, 2

³ **Андреев, Л.** Софистиката в структурата на комуникативната култура. В. Търново, Унив. изд. “Св. св. Кирил и Методий”, 2006, гл. 1, 2; Комуникативната култура и възможността за конкурентно предимство. В. Търново,

Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий”, 2009, гл. 1, 3, 4; **Кара-Мурза, С. Г.** Манипуляция сознанием. М., ЭКСМО-Пресс, 2001, разд. 4.

⁴ **Андреев, Л.** Еристиката като философски проблем, гл. 4; Софистиката в контекста на философската антропология, гл. 7, § 2; Софистиката в структурата на комуникативната култура, гл. 4, § 5.

⁵ **Андреев, Л.** Еристиката като философски проблем, гл. 1, гл. 5, §2; Комуникативната култура и възможността за конкурентно предимство, гл. 3, 4; **Кара-Мурза, С. Г.** Манипуляция сознанием, гл. 10–13, 19.

⁶ **Андреев, Л.** Еристиката като философски проблем, гл. 1, 4, 5; Комуникативната култура и възможността за конкурентно предимство, гл. 1, 2; Софистиката в структурата на комуникативната култура, гл. 1, 4

⁷ **Чаньшев, А. Н.** Курс лекций по древней философии. М., 1981; **Маковельский, А. О.** Досократики, ч. 1. Казань, 1914, с. 35, 37, 96, ч. 2, Казань, 1915, с. 39–43; **Гомперц, Т.** Греческие мыслители, т. 1. Спб., 1911, с. 54; **Таннери, Л.** Первые шаги древнегреческой науки. Спб., 1902, с. 171.

⁸ **Аристотель.** Никомехова этика. Соч. в IV т, Т. 4, 1106 а, 27–39. М., 1983, с. 86.

⁹ **Аверинцев, С. С.** Поэты и риторика. М., 1998; К истолкованию символики мифа об Эдуне. В: кн. Античность и современность. М., 1972, с. 96–102.

¹⁰ **Лосев, А. Ф.** История античной эстетики. Ранная классика. Ч. I. М., 1963, с. 230, 377.

¹¹ **Фуко, М.** История на сексуалността – 3. Грижата за себе си. Плевен, 1994, с. 56, 58, 62.

¹² Пак там.

¹³ **Диоген Лаэртский.** О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М., 1979, с. 375–377.

¹⁴ **Виндельбанд В.** История древней философии. Киев, 1995, с. 96.

¹⁵ Пак там, с. 102.

¹⁶ **Махлак, К. А.** Древнегреческие софисты и русская религиозная философия. <http://mahlak.teolog.ru/sophist.html> (# 01.2007).

¹⁷ **Ирибаджаков, Н.** Социологическата мисъл на древния свят. Т. 3, С., 1982, с. 38–41; **Кассен, Б.** Эффект софистики. М., Спб., 2000.

¹⁸ **Аверинцев, С. С.** Поэты и риторика; **Толмачов, А. В.** За ораторското изкуство. С., 1975; **Василев, К.** Оратори на Великата френска революция. С., 1989; **Ключевский, В. О.** Афоризмы. Исторические портреты и этюды. Дневники. М., 1993; **Радченко, В. Н.** Изучение ораторского искусства в США. М., 1991;

¹⁹ Культурология XX век. Энциклопедия. Эристика в культуре 20 в. <http://velikanov.ru/culturology/ae.asp#BM19018> (# 01.2007).

- ²⁰ **Асмус, В. Ф.** История античной философии. М., 1965, с. 797; **Андреев, Л.** Софистиката в структурата на комуникативната култура, гл. 2.
- ²¹ **Рождественский, Ю. В.** Теория риторики, гл. 3; **Рождественский, Ю. В.** Принципы современной риторики. Под редакцией В. И. Аннушкина. М., Флинта: Наука, 2003, гл. 5 § 3.
- ²² **Аннушкин, В. И.** Риторика: Учебное пособие. Пермь, 1994; **Зарецкая, Е. Н.** Риторика. Теория и практика речевой коммуникации. М., 2004.
- ²³ **Прекупа, И.** Христианская аксиологическая парадигма – анахронизм? <http://shh.neolain.lv/seminar14/pismo.htm> (# 01.2007).
- ²⁴ **Джохадзе, И.** Пайдейя, софистика и прагматизм. Журнал ”Прогнозис”, 2005, № 2(3).
- ²⁵ **Балкански, П.** Знание и морал. В: Моралът в българската политика. Съст. **Маринова, Е. В.** Фабер, 2005, с. 173–176.
- ²⁶ **Татаркевич, В.** Античная эстетика. М., 1977, с. 246–251.
- ²⁷ **Василев, К.** Красноречието. С., 1989, с. 42.
- ²⁸ Пак там, с. 42–45.
- ²⁹ **Блажевич, Н. В., Селиванов А. Ф.** Эристика, или Искусство спора. Тюмень, 1993; **Хоменко, I. В.** Еристика: мистецтво полемики. Киев, 2001.
- ³⁰ **Поварнин, С. И.** Спор. О теории и практике спора. СПб., 1996, гл. 14, 15.
- ³¹ **Федосеев, П. Н.** и др. За изкуството на полемиката. С., 1980; **Гиргинов, Г.** Диалогът. С., 1986, с. 52; **Гиргинов, Г.** Философско-политически аспекти на полемиката. В: Философско познание. Същност, развитие, функции. С., Наука и изкуство, 1988, с. 246.
- ³² **Андреев, Л.** Скептицизъм & култура. В. Търново, Унив. изд. “Св. св. Кирил и Методий”, 2007, гл. 2; **Андреев, Л.** Философия на съмнението. В. Търново. Унив. изд. “Св. св. Кирил и Методий”, 2007, гл. 3, § 3.
- ³³ **Минков, Ю.** Единомислие и разногласие в науката. С., 1982, с. 27.
- ³⁴ **Андреев, Л.** Еристиката като философски проблем, гл. 2, 3.
- ³⁵ **Бредемайер, К.** Черная риторика: Власть и магия слова. 2-е изд. М.: Альпина Бизнес Букс, 2005, с. 4.
- ³⁶ **Джохадзе, Д. В.** Основные этапы развития античной философии. М., Наука, 1977, с. 70.
- ³⁷ **Конферер, Ж. Н.** Слухове. С., 1995; **Кара-Мурза, С. Г.** Манипуляция сознанием, разд. 2; **Гильдебранд, Д.** Метафизика коммуникации. Исследование сущности и ценности общественных отношений. (Пер. с нем. А. И. Смирнова), СПб.: Алетейя Ступени. 2000
- ³⁸ **Plank, M.** Scientific Autobioggraphw. London. 1950, p. 33–34.
- ³⁹ **Андреев, Л.** Еристиката като философски проблем, гл. 4.
- ⁴⁰ **Кассен, Б.** Цит. съч.
- ⁴¹ **Махлак, К. А.** Цит. съч.
- ⁴² **Хегел, Г.** История на философията. Т. 2. С., 1982, с. 27.

⁴³ Бузук, Г. Л. Полемика как искусство убеждения. М., 2002, гл. 2, § 7; Бузук Г. Л., Ивин А. А., Панов М. И. Наука убеждать: Логика и риторика в вопросах и ответах. М., 1992.

⁴⁴ Андреев, Л. Комуникативната култура и възможността за конкурентно предимство, гл. 5, 6; Кара-Мурза, С. Г. Манипуляция сознанием, разд. 3.

⁴⁵ Моль, А. Социодинамика культуры. М. 1973. с. 293.; Мол, А. Стената на комуникацията. – Проблеми на културата, 1995, № 70, с. 7.

⁴⁶ Андреев, Л. Еристиката като философски проблем, гл. 2, 3.

⁴⁷ Андреев, Л. Скептицизъм & култура, гл. 5, 6; Андреев, Л. (Б. Байков, П. Пенчев). Спорното естество на конкуренцията. Унив. изд. “Св. св. Кирил и Методий”, В. Търново, 2006, гл. 1; Андреев, Л. (П. Пенчев, Н. Петров). Социална активност. П., 2000, разд. 1.

⁴⁸ Андреев, Л. Софистиката в контекста на философската антропология, част 2, 3, 4.